

नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वं, विरोधिव्याप्ति
पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्व
व्याप्यश्रावणत्वादि वैशिष्ट्यं प्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुं मशक्य
त्वात्.

नच- साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्य
व्याप्यताऽऽरोप्येति वाच्यं; एकत्र तदुभयाभवादिशिष्ट
स्या प्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् ।

दीधितिः.

(एकत्र तदुभयेति) व्याप्ये पक्षधर्मताया पक्षधर्मैव व्याप्यत्वस्या
रोपे प्रत्येकमव्यापक ,

रेकतराभावेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतया- व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतया ज्ञातत्वं
ज्ञयमानत्वं । व्याप्तिविशिष्टत्ववैशिष्ट्यज्ञानविषयपक्षकत्वमिति समुदि
तार्थः । तेन " नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्वादिवैशिष्ट्या प्रसिद्ध्या " इत्यभिप
नूलसङ्गतिः । (नित्यत्वव्याप्येति) शब्देनित्य कृतकत्वा दित्यादौ श्राव
णत्वादिरूपप्रतिहेतोर्बलस्य अगापकव्याप्यवताज्ञानस्फुरोप्यारोपसिद्ध्या
उपभवेन सगानवत्तासम्भवादित्यर्थः ।

यत्राव्याप्य- प्रतिहेतु पक्षधर्म स्तत्र श्रावणत्वादा वन्यत्र प्रसि
द्ध्या व्याप्ये रारोपेव बलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतु- तत्र साध्यव्याप्ये
पक्षधर्मत्वारोपेव बलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्म
त्वारोपासम्भवाभिधान गतसङ्गत्वं, अत आशयं पूरयति दीधिनौ
"व्याप्य" इत्यादिना । व्याप्ये व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मे पक्षधर्मताविशिष्टे ।
प्रत्येकम् - प्राप्तिविशिष्ट स्वावयवकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना । अव्यापक -

अथो विशिष्टस्यारोपोवाच्यः, सचैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशि-
ष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधि-
करण्यरूपव्याप्ते रप्रसिद्धेभ्येत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सत्प्रतिपक्षासंग्रहकः । अव्याप्यादिहेतोर्वाप्यादिविशिष्टत्वा
प्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः— व्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मताया स्त्वेस्मिन् ग्रहः । वाच्यः— यत्पदेन विवक्षणीयः । “ एक
धर्मिणी ” त्यादिकं “ एकत्र ” त्यादि मूलशब्दविवरणं (विशिष्टस्येति)
यादृशसाध्यं पक्षे बाधितं तदीयव्याप्तिविशिष्ट प्रकृतक्षवृत्तित्वस्य ।
(अप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति) तथाच— नित्यत्व व्याप्तिविशिष्टभावणत्वाच्च
प्रसिद्ध्या यथा व्याप्यादि विशिष्ट तद्वेतुधर्मिक पक्षधर्मत्वादि ग्रहो उप-
सिद्धः, तथा नित्यत्वादिव्याप्तिविशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या भावणत्वादौ
तद्ग्रहोप्यप्रसिद्ध इति भावणत्वात् समानबलत्वा सम्भवेन कृतकत्वादे
स्त्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति भावः । व्याप्तिक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया
बलत्वे नैषदोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयगाह (विरुद्धादाविति) आदिना
साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववदवृत्तित्वरूप व्याप्ते रन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धा
दावारोपगम्भवात् (स्वव्यापकेत्यादि) (अप्रसिद्धेभ्येति) तज्ज्ञानपटित
समानबलत्वासम्भव इति शेषः । व्याप्तिपकारेण पक्षे स्वयकारकज्ञानविवक्षणे
सामान्यादौ पक्षे हेतुताबच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते रप्रसिद्धिर्न क्षतिमावदतीति
साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता । व्याप्तिपटकानां खण्डशः प्रसिद्धतावत्पक्षार्थानां पर
स्पररोपश्लेषावगाहि ज्ञानस्य बलतया विवक्षणेनैतद्दोषोद्धारसम्भवेपि अन्यथ
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयो रनुगमेन एकोपादाने अन्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
भावः । प्रकृतसाध्यानुमिति सध्यवज्ञानातिरोध्यनुमिति समर्थत्वेनानुगमेतु

सत्यतिपक्षव्यवहारो हि सत्यसतिवा साधने नापरापुन्यगाने नाप्यविष-
गाननिरोधिपरामर्शे, अतएव सत्यतिपक्षो विरोधिपक्षश्चादि गतया ।

मर्श एतत्र घटाद्यंशे भगवत्पदादायाऽर्थान्तर वारणाच्च तत्तद्वैतो तत्परसाध्य-
व्याप्तिपक्षधर्मत्वान्यतरभ्रम [न] स्य निदेशनीयत्वमा तेषु त्रयान्तर्गत
सत्वेतो तत्तत्साध्यादिव्याप्यादिभ्रमापत्त्या साध्यापत्तिः । तत्तद्वै-
द्वयान्यतरत्वावच्छिन्नानि तत्तरसाध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभ्रमप्राप्तिवसाधनेच
विरुद्धार्थसाधकान्यदेतुकरागर्शद्वयान्यन्तरत्वे व्यभिचारः । साध्यमासिद्धि-
मात्रेणैव कृतकृत्यताच । तथापि तत्तरसाध्यव्याप्यावच्छिन्नपक्षविषयता
निरूपितहेतुविषयताद्वयान्यतरत्वं पक्षीकृत्य भगवत्तनियामिवयताश्चेत्त्वं
एकधर्मिकविरुद्ध नुमितिकनकतावच्छेदक विषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् ।
भगवत् चानुगतं कथञ्चि जिनैव नीयम् ।

“उच्यते” इत्यादिग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वं न तस्य भवति, “साध्य-
विरोधप्रस्थापने” इत्यादिज्ञानस्य अद्याप्यभाष्यनवगाहितया ऽमुमित्यपत्ति-
बन्धकतया हेत्वाभासत्वागम्भवदिति मत्प्राप्तिपक्षव्यवहारविषयनिर्वचनपर-
तया व्याख्यातृकागो व्यवहारविषय मवधारयति (सत्यतिपक्षति) — (सत्य-
सति वेति, - समीचीने ऽसमीचीने चेत्यर्थः । तथाच सत्वेता युक्तलक्षणस्य
व्यापिशेषे ऽतिप्रसङ्गो न दूषणावह इति भावः (भगवत्पुन्यगान इति) ।
प्रकृतसाध्यमासिद्धौपयिकस्वविषयकरागर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एते
न साध्यमासिद्धौपयिककरागर्शकालीनस्वरूपसमानवलवत्तन्निदेशनसाधक्यं
दर्शितम् । “असति गृहीताप्रामाण्यकेवा परागर्शे सत्यनिपक्षव्यवहारविरुद्धा”
दित्यभिग्रन्थस्य स्त्वसतीत्यस्य दृष्टान्तनिधया प्रदर्शनेनागृहीतप्रामाण्य-
कत्वांशमात्रनिवेशस्य व्याप्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् (अविद्यमान-
विरोधिपरामर्श इति) विरोधनुमितियोगपरामर्श दशानवच्छिन्न इत्यर्थः ।
एतेन नतोपपत्तिप्रतिरुद्धकार्यकत्वांशनिर्देशन प्रयोजनं दर्शितम् । (अंत

उच्यते. साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपरिधत्ता
प्रतिरुद्धकार्यकलिंगत्वं तत्त्वम्. दलं व्याप्तिपक्षधर्मते.

परामृश्यमाना हेतु - विरोधिपरामर्शोवा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ
सः तिपक्षं इति विग्रहपि वर्णयन्ति । अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारोप-
यिक्तं लक्षणमाह (साध्यति) बाधश्रयासिद्धिनिर्णयकारणाय समर्था
न्तम् । नचासा न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलोगास्थितिरिति वाच्यम् ।
व्याप्तिश्रयधर्मतावरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वेवा तत्सम्भवात् ।

एवेति) प्रकृत्परामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य वा सत्तादशायां सत्प्रतिपक्षव्यव-
हारविरहादेवेत्यर्थः । अतीत नागत निहेतुपरामर्शदशायां अपि सत्प्रति-
पक्षत्वात् प्रतिपक्षत्वात् हेतुपरतापक्ष परिरुद्धस्य परामर्शपरता माह (विरोधि-
परामर्शोवेति) (परामृश्यमानस्येति) यद्यप्यन्यदार्थस्य परामृश्यमानत्वं न
शब्दतो सम्भवं, तथापि प्रतिपक्षादयैव क्रान्तिस्तत्त्वकार्यप्रतिरोधकपरतया
परामृश्यमानावकार्यानुमितिविरोधिपरामर्शपरत्वात्कलित भविवरणमिदम् ।
“ तदनुसारेण ” - तादृशव्यवहारानुसारेण । (बाधश्रयासिद्धीति) (निर्ण-
यकारणायति) तद्वशाया मतिव्याप्तिवारजायेत्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमिति
प्रतिरोधकत्वादिनि भावः । नचाश्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वेपि तस्य परामर्शेनापि समं विरोधात्परामर्शकाले तत्समवधानं दुर्पट-
मिति वाच्यम् , केनिकमार्जितरूपदेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपदं सा-
ध्यमपिमिदं हेतुलक्षणम् । बलपदेनैव तद्वारणा तत्समर्थान्तवेयवर्ष मित्या-
शङ्कां निराकरोति (नचासा त्रित्यदिना) असौ - बाधादिनेत्यर्थः
(व्याप्तीति) धूमो बहिर्व्याप्तिविशिष्टपर्वतवृष्टित्वाभाववान् पर्वताद्यवृष्टि-
त्वात्, तादृशाभाववान् धूमो शुणवान् द्रव्यव्यादत्यादौ धूमादौ बह्वर्था-
वृष्टिबहिर्व्याप्तिपक्षधर्मन निश्चयमरूपव आश्रयासिद्धिनिर्णयस्य व्याप्तिपक्षधर्मता

पक्षसाध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभाव व्याप्यवदितिपक्षस्य
व्यापकभेदेनच अन्वयव्यतिरेकभेदेनच व्याप्तेश्च भिन्नत्वा देकोपादाने
ऽन्यस्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च ।

साध्यधीविरोध्यनुगितिजनक ज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभि
धानश्च शिरोबेष्टनेन नासिकास्पर्श अनुभावन्ति । साध्यस्य साध्यसिद्धेः,
विरोधि-याः-पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थिते ,

राकचक्रे,परिधित्वा सम्भवादित्यर्थः । ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्ति
विशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापगमिति मायं दोष , प्रकृतेर्बहिर्व्याप्तिविशिष्टपक्षवृत्ति
रभावाभाव व्याप्तिविशिष्ट धू-वृत्तिताया एव बलत्वा दित्यत आह (पक्ष
इति) इतीत्यनन्तरं प्रतिरोधकज्ञानविषयस्येति शेषः । “ पक्षस्य व्याप्तेश्च
भिन्नत्वा ” दित्यन्वयः । प्रथमे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्ष
तया पक्षभेदः व्याप्तेर्भेदकद्वय आह (व्यापकभेदेन) (व्यापकभेदेनेति)
व्यापकयोः— साध्याभावपक्षवृत्तित्वाभावयो , भेदेनेत्यर्थः । (अन्वयव्यतिरेक
भेदेनेति) एतसाध्यगमकव्याप्तिरपि अन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेने
त्यर्थः । अविवक्षितत्वात् विवक्षितु मशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण दर्शित
सकलव्याप्तिपक्षधर्मता निवेगे नायं दोष इत्यत आह (साध्येति) (शिरो
बेष्टनेनेति) साहशानुगितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशा
त्तद्विषयविषयकत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युप
स्थापनसमर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्तइतिभावः । उपस्थितेर्विरोधित्वञ्च
प्रतिबन्धकत्वम् , तच्च न साध्य निरूपितमिति साध्यपदं तदनुगितिपर
तया व्याचष्टे (साध्यस्येति) “ इत्याद्युपस्थिते ” नित्यादिना साध्यं पक्षा
वृत्तित्वाद्युपस्थितिपरिमहः । “ उपस्थापने ” तत्र धारणोपस्थितौ विरो
ध्यन्तस्य स्तोकनग्रेत्यत्र नगने स्तोकस्तेनाभेदाव्ययः मयलेनोपपाद्यः ।
एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेनच ६ कक्षान्तरगाह

साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धक ज्ञानविषयो वाच. तैर्द्विभावादि
गणेशादि-तदुपस्थितेर्वा, जननयोग्यता, समानता वनापस्थित्या तथा
विषय्य स्यादित्युच्यते, प्रतिरुद्ध कार्य यस्य, तादृशानिर्गत्वमित्यर्थः ।

(साध्यविरोधीति) तद्वत्तामहमनिबन्धकज्ञान विषयस्यैव विषयविरोधिरूप
त्वात् " साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धकज्ञानविषय " इति विवरणमहति ।
" साध्याभावादिमत्पक्षादि " रिखादिना यथाश्रुतिसाध्यादिरिमहः ।
एतच्च फलितकथनम् (तदुपस्थितेति) तादृशपथादे कर्मतयोपास्थिति
क्रियाया मन्वयो युक्तत्वेति भावः । अथैनं पक्षे साध्यवति साध्याभाव
वापत्त्यादे रपामद्वया प्रतिरुद्धहेता वन्त्यासिरिति चेन्न; यद्वावाच्छिजे धर्मि
णि यद्वावाच्छिजवत्ताज्ञानं पञ्चतावच्छेदकावच्छिजे साध्यतावच्छेदका
वच्छिजवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक तद्वावाच्छिजे पक्षे तद्वावाच्छिजसाध्यकानु
मितिनननयोग्योपास्थितिभिरुद्धकार्यभवाविवक्षणात् ।

केचित्तु- यत्र बाधो दोष तत्रैव मत्प्रतिरोधो दोष. प्रतिहेतुपरागर्थे
संसक्तमदशायो तत्रैव हेतो मत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थेदम् शयनेनैवैतद्वत्त्वा
मुत्तरणम् । तथाच साध्यवत्ताञ्च हेतो रत्तद्वत्तया न तत्रान्यासि रिखादुः ।

एतच्च यथाश्रुतार्थविवरणम् । वस्तुतः साध्यवत्ताज्ञान प्रतिबन्धक
ज्ञानत्वेनोपस्थिति र्भक्षणे निनेष्ट्या, तादृशज्ञानविषयविषयकावेन तत्तिवेश
नस्य शिरोवेष्टनेनेखादिन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षक साध्यतावच्छे
दकाधनावन्त्यावत्तापरागर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिमत्ता महाविरोधि
त्वेनप्युपस्थिति र्निषेधः । (जननयोग्येति) जननं रुद्धर्थः । याव
त्तच्च समर्थपदार्थः । नये समानत्वं न चिद्वत्तम्, तस्याऽविषयित्वात्,
नापित्वास्थितावेति श्रुतीकर्तुं " समानयेत्य " समायेन छित्तनम् ।
" तथाविषय्यसाध्यादित्युच्यते " साध्याभाव न्याप्त्वादिनुच्यते । एतदा

विरोधिव्यासघादिविषयत्वलक्षण योग्यताशालिन्या अप्युपस्थिते
रप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्भवादकत्वात्

सध्यभावाद्याद्यादिवुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्रतिरुद्धत्वञ्च
तत्प्रतुल्यदुष्ट २ । तियोगित्वम् । बद्धिव्याप्याभावोऽपि सध्यकस्थले बद्ध्या
दिमत्प्रत्ययानुनिति जननयोग्यया बद्धिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधेनि
श्ववरूपवत्, कर्तृप्रतिरोधदशया अनिव्यासितरणाय सध्यवत्तत्तत्प्रतिबन्ध
कत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । बद्धिव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि सध्यवत्तत्तत्प्रतिबन्धिकां
बद्धिव्याप्यदिमत्प्रत्ययविषयक समूहलम्बलनरूप बद्ध्यादिमत्प्रत्ययविषयक
नुमितेति प्रति स्वरूपयोग्यतया यथोक्ते उक्तातिव्यप्ते दुर्वार-
तया सध्यवत्तत्तत्प्रतिबन्धात्तच्चछेदक विषयेत्वावच्छिन्नानुमितेति निष्ठ
कर्तृता निरूपित कारणतश्चयत्पर्यन्त समर्थत्वेन विवेक्षणीयम् । नच
सध्यवत्तत्तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदिका साध्यभावादिकारिता, तद्विधेय
तैव च प्रातिहेतुपरमर्शजन्यतच्चछेदिकेति तज्ज्ञानताया न प्रतिबन्धकताव
च्छेदक विषयत्वावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवेक्षणासम्भव इति वाच्यम् ।
प्रकरताविशेषस्यैव विधेयत्वरूपत्वात् । अन्यथा तु यदवच्छिन्नविशेष्यक
यदवच्छिन्नप्रकरकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदक तदवच्छिन्नपक्षक तदवच्छिन्न
विधेयत्ववच्छिन्न निरूपितकारणत्वमेव निवेद्यम् । ननु तद्विशोपस्थिते-
कालीन ज्ञानविषयत्वमवस्यन्, किं तत्प्रतिरुद्धकर्तृकं ज्ञानविषयत्वपर्यन्त
निवेशनेन इत्याकांक्षाया गह (विरोधित्वादि) अप्रामाण्यग्रहविशेषा
न्वसद्युपस्थिते न विरोध्यनुमिते योग्यत्वम्, तद्वहाभावादिशिष्टत्वेनैव
परमर्शस्यानुमितेये ग्यत्वादेति नेदशोपस्थितिमादाय इतिव्यसिप्रसक्त
रित्याशङ्कां निरकारोति (विरोधिव्यासघादि विषयत्वलक्षणयोग्यता शालि-
न्या इति) तथाच जनकतावच्छेदकता पर्याप्तचधिकरणधर्मवत्स्वरूपयोग्यता

कार्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्व चाऽगृहीताप्रामाण्यक साध्यसि-
द्धौपायिक परामर्शकालीनत्वम्,

नान्न विवक्षिता, किन्तु जनकतवच्छेदक कोटिप्रविष्ट विषयतारूपैवेति
भवः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानुमितिजनकतवच्छेदक, अपितु
स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रेयैतत् । (कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति)
तथाच, ऽप्रामाण्यग्रहमवविशिष्ट विरोधिपरामर्शस्यैव अनुमितिप्रतिबन्धकतया
गृहीताप्रामाण्यक विरोधिपरामर्शस्य कार्याप्रतिबन्धकत्वाज्ज्ञेयं भलेऽति प्रसङ्ग ।

यद्यप्यप्रामाण्यज्ञानात्कान्दित विरोधिपरामर्शस्य ऽगृहीताप्रामाण्यक
बाधादिनुद्धिरूपत्वे तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्ति
रस्त्येव ; तथापि विरोध्यनुमिति जनकतवच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोध
प्रयोजकतावच्छेदकत्व विवक्षणेनाऽतिव्याप्तिर्वारण्यया । नच यत्र विरोधि
परामर्शानन्तरक्षणे तद्विषयक, प्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणे अप्रामाण्यग्रहो
भाव विशिष्ट तज्ज्ञानरूप प्रतिबन्धक सत्त्वेन कार्यानुगत्या तत्क्षणे सत्प्रति
पक्षत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थित्या अविषमक्षणे यस्य कार्या-
नुत्पाद स तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षणेन, तिमसज्ज्ञानवकाशत् ।

उपाध्यायमतरत्या समानपद सार्थकयितु तदर्धमाह-(समानत्वञ्चेति)
(अगृहीताप्रामाण्यकेति) स्वविषयकप्रामाण्यग्रहाभाव विशिष्टेत्यर्थः ।
साध्यसिद्धौपायिकत्वम्-प्रकृतसाध्य अनुमितियोग्यत्वम्, योग्यत्वञ्च अप्रामा-
ण्यज्ञानात्कान्दितस्मापि परामर्शस्य, अप्रामाण्यग्रहाभावनस्य तत्सहकारित्वा-
दिति नाऽगृहीताप्रामाण्यकत्ववैयर्थ्यम् ।

अथ-अगृहीताप्रामाण्यकत्वदर्शने अन्वयव्यस्यज्ञे व्यतिरेकव्या
सद्यज्ञं च भूषणं मण्यग्रहाभाव विशिष्टत्वं निवेजनीयम्, नतद्वासाद्यज्ञे

असति गृहीत.प्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अप्रामाण्यग्रह सत्त्वे तत्तद्व्याप्त्यवगाहे परामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वः प्रयोजक-
त्वात् । तथा चान्वयव्यतिरेकव्यस्यो -रेकतरविषयक परामर्शदशयां अन्व-
तरव्यस्यंशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । नच स्वयमेव
क.नुमिति विरोधिग्रहणेनऽप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगम्य तदभावे विदित्वं
निवेशनं वम् ; विरोधित्वञ्च समानविशेषकत्वात् नवच्छिन्नं ग्रहम्, तेन वि-
रोधिपर,मर्शः दिव्यवृत्तिरिति वाच्यम् ; एवं सति तद्व्यस्यसिद्धयविषयक
समूहलम्बनपर,मर्शे एकतरांशे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वमुपपत्तेरिति
चेत् ; - स्वीयमतिरुद्धिद्वेषयताप्रयोजनानुमिति विरोधित्वनसामान्यान्वय-
निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वञ्च विरोधिपर,मर्शः दिव्यावृत्तग्रहम् । समू-
हलम्बनपर,मर्शस्थले यद्व्यस्यस्यंशे अप्रामाण्यज्ञान नास्ति, तद्व्यस्य-
सिद्धिविषयताप्रयोजनानुमिति विरोधिज्ञान सामान्यभावस्य सत्त्वात् न तत्र
सत्प्रतिपक्षत्वमुपपत्तिः ।

“ असति ”- अविद्यमाने । “ परामर्शे ” - स्वविषयकपर,मर्शे ।

“सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात्”-स्वम्ब सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् । नचा-
सति गृहीत.प्रामाण्यकेवा प्रकृतस.ध्यानुमापकपरामर्शे अप्रामाण्यज्ञानाभावे
सहकृतपर,मर्शरूप कारणविरहदेवानुमिति विरहः, नतु विरोधिपर,मर्श-
प्रयुक्त इति समनत्वानिवेशेपि नास्तिप्रसङ्गादकाश इति वाच्यम् : तत्रोभ-
योरेव कारणभावतया विनिगमनाविरहेण कार्यभावप्रयोजकताया दुर्बलत्वात् ।
विरोधिपर,मर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनाविरहेणानिवेद्यत्वात् । यत्र विरोधि-
परामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि मत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारविरहात् ।

अतः — प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकफलतया न भक्तस्य विरोधि
परामर्शस्य वारणात् (समानेति) इति, तदसन्, व्यभिचारेण

मिश्रे क्त सम नपदव्यावृत्तिं दूषयितुं उच्यते (भवति) "प्रमा
ण्यनिर्णयेन" - स्वविषयक प्रामाण्यनिर्णयेन । एतच्च न भक्तताप्रयोगे कश्चिद
बलवत्ता हेतुः । "न भक्तस्य" - विरोध्यनुमित्युपपत्त्यर्थः । निश्चितप्रामा
ण्यक परामर्शजन्य मुहिता वनिश्चयप्रामाण्यक विरोधिरमशो न प्रतिब
न्धकः, तद्व्याप्यवत् न नभक्त्यैव प्रामाण्यनिश्चयस्य विरोधेऽप्यवच्छिन्नं न
प्रतिबन्धकतया मुत्तेजकत्वात् । तद्व्याप्यमप्यनिश्चये विरोधिव्यप्यवच्छि
न्न नभक्त्यैव प्रामाण्यनिश्चयस्य विशेषणत्वात् । दुभयपरमर्शयोः प्र
मप्यदशयाः समानुगतिप्रतिरोधनेर्बाह इत्यमेव न । (रक्तनेति)
समन्तत्वे विरोधिनो धानुरय यद्वत्तम् । विनाशयधम्यवहित प्रामाण्यवि
शिष्टत्व भाव इति यत्तु । तत्प्रतिरुद्धवार्थात्त्वम-तदम । रक्त ५८ प्रकृ
तसं ध्यानुमिति करणसमवधानं बालवच्छिन्नं तदनुक्तवार्थात्तु यद्वत्तम् ।
सकलकरणनिवेशा दुभयपरमर्शस्य न धो ह नवरस्य हो न सत्प्रतिप
क्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशस्य परमदा प्रामाण्यनिश्चयेनाऽधिपच हेतुः
वतिव्य सिगारण भवेति बोध्यम् । प्रतेहेते. साध्यवाधेन हीनलताय प्र
कृतेतो रसत्प्रतिपक्षतावारणाय विशेषिताशानि प्रकृते तु तामशांभवेति
रक्त सकलकरणसमवहितत्वं निवेदयम् । अतुते मिथमते अनुमितौ विरो
धिपरामर्शागतस्य न विरोधित्वम्, किन्तु विरोध्यनुमितेस रम्य एव,
तत्राच इतरकरणा समवाहेत्यय परामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकतय विरोधिप
रामर्शो नैव कारणसमवहितत्वं विशेषणं देयम् । उभयपरमर्शे अमामाण्यप्र
ह सत्ते एकप्रामाण्यनिश्चये वेत न नुमितेजाकरणा सद्दया विरोधिरमशस्य
स्वायसीविधया रसातत्रयेण वा विरोधिताया नमदेवद्वयानुमितं जनकपरा
मश न प्रामाण्यप्रहस्योत्तेजकत्वं मित्याशयेन ह (व्यभिचारेणेति ।)

प्रामाण्यग्रहस्यापेक्षत्वात् । अन्यत्राप्याप्यग्रहानुंकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयो-
गात् । बलपदोपसन्दानाद्योक्तरूपलाभाच्च तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गपदो-
पादानाच्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्न्युदासः । विरोधि-

उक्तस्थले विरोध्यनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूप-
कारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । “अबलत्वात्”-प्रकृतपरामर्शे अप्या-
प्यग्रहो मन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपायकत्वात् । तथा च सत्प्रतिपक्ष-
त्वमिष्टमेव । अथवा-“व्यभिचारेण”-तज्जनकज्ञानं प्रामाण्यनिश्चयं
विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या, जनकज्ञावे प्रामाण्यग्रहस्य, “अबलत्वात्”-अनुमि-
तिसामग्र्यघटकत्वात् । तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः, किन्तु
विरोधिपरामर्श एव, तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्याप्यग्रहसत्त्वे कोटिद्वयानु-
मितिसामग्र्या अक्षतत्वात्परस्परविरोधेन नैकस्याप्यनुमितिगिति सत्प्रतिपक्ष-
त्वमिष्टमेवेति भावः । अन्येकत्र प्रामाण्यग्रहदशाया मेककोट्यनुमिते राष-
श्यकतया तस्य बलत्वमावश्यकमित्यत आह (अन्यत्रेति) परामर्शान्तर-
इत्यर्थः । “तदुपयोगात्”-प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युपादकत्वात् । बल-
पदस्याऽविबक्षितार्थकत्वेपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्रहकतया बलप-
दोपादानं सार्थकमिति (बलपदेति) लिङ्गपदोपदानवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति
(लिङ्गपदेति) (स्वीयलिङ्गतौपयिकेति) त्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकता-
वच्छेदकविषयता विशेषरूपगमकतानिर्वाहकेत्यर्थः (आत्मादेरिति) अ-
न्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवद्बहुनुमित्यौपयिकपरामर्शकार्त्तनबहुवचनवाच्यनु-
मापकपरामर्शप्रतिरुद्धवद्बहुनुमित्यात्मककार्यकत्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्ष-
त्वापत्तिरिति भावः । नच प्रतिरुद्धकार्यत्वम्, प्रतिरुद्धकार्यक-
परामर्शविषयत्वम्, तथा नात्मादेरिति नातिप्रसङ्गशङ्केति बाध्यम् ;
आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहालम्बनपरामर्शविषयत्वं सम्भवात् ।
प्रतिरुद्धकार्यकमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वं मवश्य-

सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयः । अजनिप्रतिरोधि-
बोधत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्रिमलक्षणे
'विरोधिबोधकान्ये' ति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्वामाप्-
त्यग्रहेणऽपरेणानुमितिजनना चद्वारणाय च । तत्प्रतिरुद्धकार्यत्वञ्च

प्रतिरोधादित्युभयत्र विवादप्रदर्शनार्थं तदभिधानम् । (कार्यप्रतिरोधोऽवश्य-
मुपादेय इति) स्वातन्त्र्येण मकृतसाध्यसिद्धचौपयिक परामर्शो स्वजन्यका-
र्याभाव विशिष्टत्वरूपं प्रतिरुद्ध कार्यकत्वम्, अगृहीतप्रामाण्यकत्वेनानुमिति-
हेतुतामतेऽपि निवेद्यमित्यर्थः (अजनिप्रतिरोधिबोधत्वेनेति) स्वजन्य-
विरोध्यनुमित्यभाव विशिष्टत्वेनेत्यर्थः (विशेषणीय इति) तेन तत्रैव
विरोधिबोधनिसाध्यक परामर्शेन बह्व्यभावसाध्यक हेतोर्न सत्प्रतिपक्षित्व-
मिति शेषः । 'अतएव' - उक्तस्थले बह्व्यभावसाध्यक हेतोस्तत्प्रति-
पक्षितत्वावधारणार्थेन (विरोधिबोधकान्येति) निरुक्तकार्यकमिति शेषः । यथा
श्रुतब्रह्मतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते, ननु ज्ञायसा-
धनदोषस्थाप्य ज्ञाने, तथा विवक्ष्येव यदृशन्याप्त्वादिसत्तया ज्ञानेन मकृ-
तसाध्यक परामर्शशून्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमिति जनिता मकृतसाध्यक
परामर्शसमबहित तादृशन्याप्त्वादिविषयक ज्ञानान्तरस्यापि सत्प्रतिपक्षि-
तत्वं प्रयोजकत्वनुपपत्तिः, अतः (फलतो ज्ञानविशेषणमिति) उक्ता-
नुमिते रमायाणिकत्वेऽपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोऽप्यपेक्षया अग्रिमलक्षणे
विरोधिबोधकान्यत्वस्य बोधन्यापत्तिसङ्गतिः, अतस्तन्मते ज्ञातृत्व-
न्तरमाह । (एकस्येति) " तद्वारणाच्च " अनुमित्युपधातक परामर्शस्य
सत्प्रतिपक्षितत्वं प्रयोजकतावधारणाय । तद्विरोधिबोधकान्यत्वं स्वजन्यविरोधि-
बोधकत्ववद्विषयविशेषणविशिष्टवपदन्वयसार्थकम्, स्वनिवृत्तादृशक्षण वैशि-
ष्ट्यशून्यत्वार्थकं च । जन्मेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्शो विद्यते ननु मकृतहे-
तुपरामर्शः, अन्यत एव कुतश्चिदनुमित्यन्यकत्वं तद्विवक्ष्ये विरोध्यनुमितिः,

विरोधिबोधकान्य गमकतौपयिक रूपसंपत्तिर्मत्तया
 ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वंवा तत्त्वं । स्थापनायांव्याप्ति
 मक्षधर्मत्वं मृमयवादिभिद्धम्, वादिना तदभावनुपन्या
 सात् । द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं
 आधिसामिति, स्वार्थानुमानपुत्रायं दोष इत्येके; तन्न-एकदा

प्रतिरुद्धकार्यक परामर्शविषयत्वम् । (एकदेत्यादि)

स्तदप्रिमक्षणेऽतिप्रसङ्गे दुर्बल एवेत्यत आह (प्रतिरुद्धेति) तत्रात्र तत्र
 प्रकृत हेतौ विशेषणीभूत परामर्शविषयत्वाभावा नातिप्रसङ्ग इति भवः ।

नचैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपराम-
 र्शश्च, गृहीताप्रामाण्यको वर्तते, प्रतिबन्धकन्तर यत्तत्त्वाप्रिमक्षणे विरोध्यनु-
 मित्यनुत्पदः, तत्रातिप्रसङ्गे दुर्बल एव ; प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्य
 कत्वस्य तन्नियतसाध्य सिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शो विरोधि
 बोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशलभ्यैवे विरोधिबोधकान्य
 रस्योपादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वम्, प्रकृतहेतुपरामर्शो प्रतिरुद्धकार्यकत्वं रूपं
 प्रतिहेतुपरामर्शो विशेषणम्, गृहीताप्रामाण्यक प्रकृतहेतुपरामर्शश्च न प्रति
 हेतुपरामर्शकार्य प्रतिरोध इति तादृशपरामर्शद्वयाणां नातिप्रसङ्गः ।

मूले " एकदे " त्यस्य उत्पन्नयो रिति शेषः । अविरलक्रमेणो-
 त्पन्नयो रित्यर्थकं " निरन्तरबोधे " ति मूलमाक्षिप-

निरन्तरयोर्वोभयो व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरमाधारणत्वात् ।

नच द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पाद समये पूर्वेष्वनुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम्, साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । (स्वपरेति) अयम्भावः न खलु सम्भवन्तस्सर्व एव हेत्वाभासा स्समुद्भाष्याः, आधिक्यप्रसङ्गात् । परन्तु यथाकाम मेकः । तथाच प्रतिपक्षोद्भावेनेपि नाप्रतिपक्षमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

ति (नचेत्यादिना) साधकमानम्-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानादि वशेनाऽनुमितिर्न जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः (क्षणमिति) क्षण मेक मित्यर्थः । मूले- "ज्ञातयोः"- ज्ञानयोः । " प्रतिपक्षत्वात् "-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । (युगपदिति) यौगपद्यमेककालवृत्तिस्त्वं, नतूत्पत्तिघटितम्, द्वितीयपक्षासम्प्राहकत्वात् ।

परामर्शद्वयसंबलनस्य स्वपरसाधारणत्वेपि परामर्शस्थले व्याप्तिपक्षधर्मतामङ्गमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावेन ऽप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतोर्न व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्वं ग्रहणेन प्रमितत्वंग्रहणात् द्वयोस्तुल्यबलत्वमित्याक्षेपानुद्धाराद्भावं पूरयति दीक्षितौ (अयं भाव इति) (आधिक्यप्रसङ्गादिति) हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावेऽप्याधिक्यादिति भावः । " यथाकाम " मित्यनेनोद्भावे विनिगमनाविरहश्चा निरकृता । " व्याप्त्याद्यभ्युपगमः "- व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषिद्धत्वस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतयाऽनुमित्यनाक्षेपकत्वादिति भावः ।

अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभंग
एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । नच तयो विरोधभंगे
प्युपपत्ते र्नव्याप्त्यादिभंग नियम इति वाच्यम् । अवि-
रोधेऽनुमित्यप्रतिरोधात्, विरोधेव्याप्तिभंगनियमादिति चेन्न;

(प्रतिरुद्धत्वेति) प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादौत्यर्थः ।

मूले (अद्वयात्मकत्वेनेति) साध्यतदभावयोरैकतरवत्त्वे परानधिकर-
णत्वनियमेनेत्यर्थः (व्याप्तीति) एकत्र—हेत्वोरन्यतरत्र । स्वस्वसाध्यनिरू-
पितव्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्वतरभङ्ग आवश्यक इति स एवान्तरत्वेनोभयत्राव-
धारितौ, विशिष्य सन्दिग्धो दोष आस्तां, किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः ।
साध्यतदभावव्याप्ययोरैकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नं धर्मवृत्तायेकतरव्याप्त्यभावं
तदा कल्पयति, यदि व्याप्त्यभावं विना तत्रोपपद्यत इत्यवधारयितुं शक्यते,
तदेव न. उभयत्र व्याप्तिसत्त्वोप साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्वताम्, तदोभयत्र
पक्षधर्मता निर्वहेदिति प्रतिसन्धानेन तद्विषटनादिति सामान्यतौपि न
व्याप्त्यादिभङ्गवधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषतेत्याशङ्कते (नच तयो-
रिति) साध्यतदभावयोरविरोधप्रवृत्तेश्चां अनुमित्यप्रतिरोधस्य सत्प्रतिपक्षता,
अपितु विरोधावधारणदशायामेव, तथाचोक्तान्वयासिद्धिसम्भावनाविरहादनु-
पपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याशयेनाह (अविरोध इति)

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया “ प्रतिरुद्धत्वे ” त्यादि
यथाश्रुतमूलासङ्गतिः । अतो व्याचष्टे (प्रतिरुद्धत्वेतीति) एकत्र धर्मिणि
मिथो विरुद्धयोस्साध्यतदभावव्याप्ययोरव्याप्यत्वेन ज्ञानं यदि निश्चयरूपं
स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एव. अतो व्याप्त्यंशे पक्षधर्मतांश्च वा
संशयरूपमेव ज्ञन्. तथाच फाष्णोभूतनिश्चयमावादेव नानुमित्युत्पादः, ननु

प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभंगज्ञान मित्युपजीव्य-
त्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभाव-
योरिव तद्व्याप्यत्वेना वधारितयो विरोधादेकत्र ननिश्च-
यः, किंतु संशयः, निश्चयेवान्यतरव्याप्तिसंशय इति
व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न;- उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरं
मन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ।

(उभयोरेति) परस्पराभ्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः । तदग्रहेच
तयोरेकत्र निर्णयो न विरुद्धयत इति भावः (दूषकतेति)

सम्प्रतिपक्षभावा दित्यक्षेपे “ उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरं ” मित्वादिना
बिरोधिद्वयव्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्त्यादिसंशये, उपजीव्यत्वाभिधानं न सङ्ग-
च्छते; तादृशनिश्चयस्यैव, नुपपादितत्वात् अतो भवमाह (परस्परेति) सा-
ध्यतदभावव्याप्यत्वं हि हेत्वे, साध्यभावसाध्ययोरेव विरोधः, ननु परस्परं
तयोः, परस्पराविरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहे परस्परव्या-
पकविरुद्धत्वेन ग्रहेऽपि हेत्वोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः । “ दूषकता-
बीज ” मित्यदिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं दुष्टत्वमिति यावादित्ये-
तादृशार्थन्यालोचनया विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धेन, नुमित्यजनकत्वं सम्प्रतिपक्ष-
स्थले हेतोर्दुष्टताप्रयोजकं, ननु निर्णयजनकत्वमात्रं, बिरोधिपरामर्शशून्यता
दशायामपि कारणविरहेणानुमित्यजनकतया सद्देतोर्दुष्टतापत्तेः; नापि बिरोधि-
परामर्शज्ञाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, सद्देतौ तदसत्त्वेन बिरोधिपरामर्श-
संवलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः ; बिरोधिपरामर्शप्रयुक्तव्याप्तिभङ्ग-
ज्ञानं भ्रमप्रमसाधरणं वा सद्देतुसाधारणदुष्टताप्रयोजकमित्यर्थः ॥ नित्यदोषः-

दूषकताबीजं समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वम्, नतु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव, सद्देतावपि

विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादस्तस्यानुमिति विरोधित्वं कल्पयति, नतु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्देतावपि तस्यानुमितेर्विरोधित्वादित्यर्थः ।

नभ्युपगन्तुमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्याचष्टे (विरोधित्वादिना) “स समानबल [विरोधि] सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्व ” मिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरम्, प्रतिबन्धपदं नियमपरं, विशेषणे तृतीया । निर्णयाजनकत्वम् - अनुमित्यनुत्पादः, तथाच विरोधिपरामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुदयार्थः ; नियमव्यपकत्वमित्याशयेन विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति व्याख्यातम् । तस्य- विरोधिपरामर्शस्य । (विरोधित्वं कल्पयतीति) एवञ्च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शनिष्ठप्रतिबन्धकतापरम्, बीजपदञ्च कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले (न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति) अत्र “ दूषकताबीज ” मित्यस्य अनुपपत्तेः व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमित्यर्थो लभ्यते, सचासङ्गतः, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकताकल्पकत्वरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो “ व्याप्तिपक्षधर्मताविरह ” इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालानुमित्यनुत्पादकल्प्यप्रतिबन्धकताक इति पूर्णयामित्याशयेन व्याचष्टे (नत्विति) व्याप्त्यादिविरहस्य स्वरूपसत्तेः दोषत्वाप्रसक्तेरन्यज्ञाप्यमानस्य तथात्वे च विरोधिपरामर्शस्यानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सप्रतिपक्षतपत्तेः, अतो नत्वित्यनन्तरं “तेन ज्ञाप्यमानः” इति पूर्णयामित्याशयेन व्याचष्टे (तेनेति) ‘सद्देतावपि’- व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-

सत्प्रतिपक्षत्वात् । एकत्र व्याप्तिभंगज्ञानद्वारा वाऽस्य
दूषकत्वम् ।

व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा [अस्य] दूषकत्वमाह (एकत्रेति) वाकारो
ऽनास्थावाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात्, परमुखनि-
रीक्षकत्वेन त [द्विषय] स्याभासत्वायोगाच्चेति ।

शून्येपि । एतादृशमूलप्रतीकानन्तरं पूरयति (तस्येति) विरोधिपरामर्शस्वे-
त्यर्थः । “ सत्प्रतिपक्षत्वा ” दिति मूलस्य व्याख्या ‘ अनुमितिबिरोधित्वा ’
विति । दूषकत्वम् विरोधिपरामर्शस्यानुमितिबिरोधित्वम् । एतन्मतस्य
दूष्यत्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे (वाकार इति) अनुमिति-
प्रतिरोधेन- अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । विरोधिपरामर्शस्य, “ तथात्वात् ”
साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा व्याप्तिभङ्गज्ञानस्योदीच्यतया साक्षाद-
नुमित्यविरोधितया च विरोधिपरामर्शसंवर्कितपरामर्शात् प्रथममनुमितिस्था-
देव, बाधकाभावादिति भावः । परम्परया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभा
सताया मुपगुज्यत इत्याह (परेति) प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामग्र्या
अनुमितिबिरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्यास्स्यात्, विरोधिज्ञानसाम-
ग्रीत्वाविशेषादित्याशङ्क्य “ चक्षुरादेश्च ” इत्यादिप्रथमवतार्य फलानुरो-
धेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तम्, भिन्ने विषये
अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वात् ; अत “ एकत्रे ” त्यादि
पक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षु
रादेरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशङ्कया
चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः ।
तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाद्यप्रतिबन्धकत्वेपि उपनीतमाने अन-
नीये चक्षुरादेशशब्दस्य च प्रतिबन्धकतायां कथंताया अनिवृत्तेः, स्वयम्,
विशिष्टबुद्धौ तदभासव्याप्यवृत्ताबुद्धेस्साक्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरत्वं

चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितात्रापि
फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवंवादि-
वाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः, नच

ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी, कथं तर्हि सति विशेष
दर्शने नयनदिजन्मा पीतत्वादिग्रम इत्यत आह (चक्षुरादेश्चेति) चत्त्वर्थः ।
वर्णितत्वाद्यादृशमतिबन्धकत्वनुपपत्तिश्चैव तादृशमूलमवतारयति (नन्विति)
'विरोधिपरामर्शः' तद्विपरीतव्याप्यवृत्तानिर्णयः । 'विपरीतनिर्णय
विरोधी' तद्विशिष्टज्ञानविरोधी । 'विशेषदर्शने' — पीतत्वाभाषव्याप्य
वृत्ता निश्चये, सति चानुमिति प्रतिबन्धकनापादौ । "चक्षुरादेश्चे" ति
चकारस्यानुमानशब्दसमुच्चायकता न सम्भवति, तस्यानुमानप्रतिरोधत्वादत
आह (चत्त्वर्थ इति ।)

"नानुमानेन प्रतिरोध" इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने
जननीय इत्यादि (तदुपस्थितवर्णाति) विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः ।
तस्य दोषादिसमयहितचक्षुरादेः । अधिकमलत्वात्-अधिकबलत्वोपगमात् ।
अप्रतिबद्धफलकत्वेपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषजन्यत्वं सा-
क्षात्कारित्वव्यङ्ग्यरूपेण विशेषजन्यज्ञानसंभारणविषयित्वविशेषगुण्यत्वं वा वि-
रोधिपरामर्शप्रतिबद्धवृत्तावच्छेदककोटिबन्धक फलबलेन विशेषणोपमिति
भावः । (नन्विति) एवं-विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि
विरोधिपरामर्शस्य तदभावेन्याप्यवृत्तज्ञानविषयैव विरोधमिति प्रतिबन्धक
त्वम्, तन्मते मूलस्थसामग्र्यपदेनापि साध्याभावव्याप्यवृत्तापरामर्शस्य निव-
र्णयत्वात् । तथापि सामग्र्यपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का ।
'वादितावयमत्रस्य' -सध्याभावबोधकनादिवाक्यमात्रस्य । मात्रपदेनसाध्याभा
वबोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन-प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन ।
अनुमानमात्रोच्छेदः परार्थानुमानमात्रोच्छेदः । विरोधिदेभकवादमादेवानुमिति

विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानफलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरश्शौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम्;— अगृह्यमाणाविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात्पूर्वं पश्चाद्वा ऽनुमानांतरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् । निरूपणे वा ऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः । भैवं, विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानः प्रति-

अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि यत् कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह (प्रत्यक्षादेरिति)

स्यनुत्पादप्रसङ्गः । न्यूनबलत्वे-अनसोक्ततया निश्चितत्वे । लक्षणायोगः-प्रतिरोधाप्रयोजकतयासमानबलत्वयोगः । समानबलत्वे-अनसोक्ततयाऽनिश्चितत्वे । “प्रतिरोधः” इष्ट एवेति शेषः । अधिकबलत्वे, अनसोक्ततया निश्चितत्वे । शौचानुमानवत्-शौचानुमानत्वेव । तेन-विरोधिबोधकशब्देन । बाधः-विरोधिनिश्चयजननम् । परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव साध्यतदभावप्रसङ्गकमनयोराभासत्वं सन्दिग्धं, नतु कुत्राप्याभासत्यगनाभासत्वं वा निश्चितम् । प्रमाणान्तरेण तज्ज्ञेय्ये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादपर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्दः प्रसिद्ध्यादेवानुमानमित्याह (अगृह्यमाणेति) ।

; दीधितौ (तर्हि) तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तद्वलसत्त्वादिति भावः ।

रोधः, कथायां, तदुपन्यासानर्हत्वात्. यत्तु वि-
रोधिव्याप्यद्वयस्या ऽ साधारणत्वात् संशयजनकत्वं

अत्र हेतुमाह (कथावामिति) प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयेव बोधकत्वात्,
विरोधिकावयमात्रस्य नुमित्यविरोधित्वात्, बोध्याभावव्याप्यवतानिर्णयेनैव
शब्दबोधप्रतिरोधोच्चेति ।

मूले " प्रतिरोधः " - प्रतिरोधकतया प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितौ (अत्रेति) व्याप्तिपक्षवर्तमानां ज्ञानमानस्वरूपं लिङ्गभाव-
मपूरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया ऽनुपन्यासनीयत्वं इत्यर्थः ।

मूले (तदुपन्यासानर्हत्वादिति) लिङ्गभावानापन्नप्रमाणस्यानुपयुक्तो-
पन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूर्वकेन तदुपन्यासः नुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ (प्रत्यक्ष
स्येति) स्वरूपसत्तयेव- स्वज्ञानमनोक्षेप (बोधरूपादिति) तथाचोपन्या-
सस्य परज्ञानमेव फलं, प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यादे शानमेवानुपयुक्तं, तदा क-
दुपन्यासोऽवबोध इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया
तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसम्पादकत्वेऽपि आदिपदमात्रशब्दस्य ज्ञात-
व्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसम्पादकतया उपयोगित्वं
दुर्वारमेवेत्यत आह (विरोधिकावयमात्रस्येति) विरोधिकावयज्ञानमात्रस्ये-
त्यर्थः । मात्रनदेन कारणान्तरसाहित्यव्यवच्छेदः । (अविरोधित्वादिति)
तन्मात्रस्य विरोधिवोधरूपासामग्र्यत्वविरहादिति भावः । तथापि कारणान्तर
साहित्यज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया उद्भावनसार्थक्यमित्यत आह (बोधेति)
तथाच व्याप्यवृत्तापरादर्शदशायां विरोधिकावयज्ञानादिसत्त्वेऽपि तदभावव्याप्य
वृत्तानिश्चयाभाववद्विषयशब्दसामग्र्याः कश्चिदप्यसम्भवेन लिङ्गभावानापन्न
शब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधिवोधसामग्र्या सम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग
इति भावः ।

दूषकताबीजमिति । तन्न, एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं, ननु
विशिष्टम् । तादृशं च न संशयकम् ।

अनुमितिद्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबी-
जमित्यन्ये । तन्न, परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

रत्नकोशकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्या-
नुमितिसंशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्यास्संश-
यजनकत्वात् । संशयद्वारा चास्य दूषकत्वम् । नच संश-

इदमुपलक्षणम्; पक्षे साध्यं न.स्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेणैव
ज्ञानं पक्षे साध्याभाववत्तत्र, वगाहिविरोधेन, धर्मप्रपञ्चकम्, तद्दृष्टञ्च ज्ञानं
प्रत्यक्षात्मकं तद्दृष्टवाक्यप्रयोगदेव सम्पद्यते, नतु साध्याभावप्रम, पक्षशब्द
विषयः पक्ष इत्याकारकतदुपन्यासादिति न कथञ्चिदपि तादृशोपन्यासस्य
प्रतिरोधकतेत्यपि न.द्वयम् ।

मूले (एकैकमिति) “ एकैकम् ”- प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गताव-
च्छेदकावच्छिन्नम् । सत्यतिपक्ष- सत्यतिपक्षविधया दुष्टव्यवहारविषयः ।
नतु, विशिष्टम्- हेतुप्रतिहेतुसंघरणरूपावच्छिन्नम् । (तादृशञ्च न संशय-
कमिति) संशयकज्ञाया दुष्टताबीजत्वे तद्दृष्टदुष्टव्यवहारनुपपत्तिरित्यर्थः ।
विरोधिभिनसामग्र्यास्संशयविरोधित्वे संशयमत्रोच्छेदप्रसङ्ग इति प्रकरण-
समो विरोधिभानसामग्र्यविधया संशयरूपामनुमितौ मा प्रतिरिस्तीत् ।
विरोधिविषयकत्वेन बाधवत्तदम, बन्ध्याप्यवत्त, निश्चयः प्रतिक्रमकत्वं दुर्यार-
मिति शङ्कत (नच संशयरूपा नानुमितिरित्यादिन.) बाधबुद्धेर्विरोधिविष-
यकत्वमात्रं न प्रतिक्रमकत्वे तन्त्रं, किन्तु निश्चितप्रामाण्यकत्वे सति विरो-

यरूपा नानुमितिः, चोद्य-येव विगोध्युपगन्धितेरनुमितिमाम-
ग्रीविघटकत्वेना वधारणात्; अन्यथा च धेप्यनुमित्यापत्ते
रिति वाच्यं । अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् । तुल्य
बलादनुमितिस्स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोध
स्यच तत्र प्रतिबन्धकत्वं, नतु तद्वोधकस्य नयनादेः । प्र-
त्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात्कथं संशय इति चेन्नः-प्रत्ये-
कादि ज्ञानमुत्पाद्यमानमर्थात्संशयः, नतु प्रत्येकं संशयजन
कत्वमिति मेने । तन्न,

विधिव्ययकत्वम्, सत्प्रतिपक्षस्थले चोभयन्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यनि-
श्चयानुमितिप्रतिरोध इति सम.पक्षे (अधिकबलतयेति) ननु प्रत्यक्षे
समानबलप्र.साध्याभावमहस,मग्रीसंशयानुपपत्त्या अविरोधिन्यस्ताम्, अनुमितौ
तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह (साध्याभावबोधस्यचेति)
साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः । 'तत्र'-अनुमितौ । 'नयनादे' रित्या-
दिना विरोधिरामर्शर.रेमहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । मान.भाव.दिति
पूर्णार्थं (प्रत्येकमिति) एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन,वधारित त्वरामर्श.दित
इत्यर्थः । (कथं संशय इति) संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतु-
तायाः क्वाप्यवल्लसत्वा.दिति भावः । संशयत्वस्य जन्वतानवच्छेदकत्वेपि त-
त्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यादि.नियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः, प्रत्ये-
ककोटिभ.नसामग्र्यात्संशयत्व.वच्छिन्नजनकत्वंतु प्रत्यक्षस्थलेपि नास्तीत्यह
(प्रत्येकादिति) तथाच तत्प्रत्येकसाध्याकानुमितित्वस्य निश्चयसाध.रण-
स्य तत्तत्साध्याप्यवत्तापरामर्शजन्यता,वच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजा
त्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधि-
विषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धकत्वे प्रयोजकम्, नतु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहि
तमित्याशयेन दूषयानि (तन्नेति)

रत्नकोशकृतान्यमभिप्रायः- एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकैकविरु-
द्धविरुद्धन, नाप्रकारकज्ञानत्वादिवेदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संश-
यत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्र-
योज्यत्वात्समाजस्य ।

रत्नकोशकारमतं परिष्कर्तुमारभते दीधितौ “ रत्नकोशकृता ” मि-
यादिना । संशयत्वं यदि किञ्चित्जन्यत, वच्छेदकं तर्हि तद्व्यतिरिक्तसामग्रीत
एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति निबन्धसम्भवेऽप्यनुमितेस्संशयत्वं न सम्भ-
वति, अनुमिति सामग्रीघटकस्य परामर्शदेः कस्यापि संशयत्वावच्छिन्नजन-
कत्वात्, अतस्संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मूलकारोक्तं प्रतिमन्दि-
सूचनेन दृढयति (एकधर्मिकेति) ‘ अविरुद्धानेकप्रकारके ’ त्यस्य द्वन्द्वा-
त्परं श्रूयमाणज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांशे संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीत
विशेषणघटितधर्मस्य अन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्व्यतिरिक्तत्व
विपरीतविशेषणघटितस्य प्रकारांशे विशेषणानेकत्वविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्ध-
नानात्वमेवेन भिन्नस्य तद्धर्मद्वयस्य तथत्वापत्तिमपि सूचयति (नानाधर्मि-
केति) एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोर्नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः ।
“ न जन्यतावच्छेदकम् ”- कस्यापीति शेषः । नन्वेवं क्वचिज्ज्ञाने संश-
यत्वं कचिन्नेत्यत्र किन्नियामकमित्यत आह (तत्तद्धर्मिकेति) पर्वतादिधर्मि-
केत्यर्थः । (तत्तत्प्रकारकेति) बह्विबहुचमावादिप्रकारकेत्यर्थः । (प्रयोज-
कसमाजेति) तदवच्छिन्नेत्यपि नियामकसामग्रीसंबन्धनेत्यर्थः । “ समाज-
स्य ”- पर्वतादिधर्मिकबहुचमादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकबहुचमावादिप्रकारकत्वयो-
र्वैशिष्ट्यस्य । तथा चैकमन्त्रकोटिमानप्रयोजकसामग्रीदशायां यज्ज्ञानं जा-
यते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य
तत्कोटिप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशि-
ष्ट्यस्य निरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसं-

कचिद्विरोधमनस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वत् । नीलैतरघटत्वघटत्व
प्रकारकज्ञानतैकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकान्मज्ञानत्वादिवच्च सशयान्यज्ञान
त्वादिरूपांनिश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तत्प्रयोजनविरहादेव तद्वि
रहाद्युपपत्तेः ।

शयत्तविरहः, कोटिद्वयमानसामग्र्युत्तरश्च यज्जयते तत्र तादृशप्रत्येककवैशि
ष्ट्यसत्त्वेनैतादृशसशयत्वमिति सशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्विरोधम
निर्बह इति भव । ननु कोटिद्वयावगहिज्ञानत्वमात्रं न सशयत्वम्, तस्य
समुच्चयसाधारणत्वात् किन्तु एककोट्यग्रेऽपरकोटिविरोधवगाहित्वस्यैतत्, तादृशस्य
कोटिद्वयमानप्रयोजकसबलनमात्रं न नियामकम्, तत्सत्त्वेऽपि समु
च्चये सशयत्वाभावोदिते सशयत्वप्रत्येककमन्वदेव किञ्चिदुपगतव्यम्,
यत्र क्वचिदेवेभमावगहिज्ञाने सशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यताव
च्छेदकसशयत्वमावश्यकमित्यत आह (क्वचिदेति) उभयमकरक इति
शेषः । तत्र च विरोधमानस्या समग्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तितय इत्यर्थः
(तत्र प्रयोजकार्थनत्वादिते) भव्यप्यवृत्तेऽज्ञानभावविषयेतविराधमन
प्रयोजककलतसामग्र्यन्तरस्य कचित्कृतवप्रयोजकत्वं दित्यर्थः । नथ च तत्स
बलनस्यैव विरोधमनवद्विस्तृतत्वं न कस्य, समुच्चयस्थाने तद्विरहादेव
सशयत्तविरह इति भव । उक्तश्रुतिभिस्तस्य सशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्व-
स्वण्डनवस्तुगतैकनुरद्धय, वस्तुनस्तस्य सशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमपि तस्य
धर्मैतवच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतवच्छेदकताय, एव धर्माकर्णयतया मत्स्य-
मस्थले यथा तत्तद्व्यवहारप्रकारकज्ञानसमर्थद्वयसहितधर्मिज्ञानरूपसामग्री स
शयजनयते तथानुमोति यत्रैव तादृशधर्मिनः तत्प्रत्येकसमग्र्यः सशयजनने
न किञ्चिद्वाधकम् । ननु माधु सशयत्वजन्यतवच्छेदकम्, तत्रापि निश्चय-
त्ववच्छिन्नैतुभूतात्तरागर्शादेव कथं सशयानुमिति रित्याशङ्क्य निश्चयत्व-
स्यापि जन्मतवच्छेदकत्व निराकरोति (नरेनरेति) यथा घटे नैतरूप-

एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात्संशयरूपं भवति ।

बद्धेदत्तमकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलोत्पादकसामग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकञ्च घटत्ववच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसामग्रीजन्यत्वम्, तत्संबलनाभिनि नीलेतरत्वघटत्वयोस्संबलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वस्य नियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि कस्यचिदेव घटस्य तथात्वमिति नियमः । एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारकताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्ववच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्रयोज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसामग्री घटत्वप्रकारकत्ववच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्चेति द्वयोस्संबलनं घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोस्संबलनप्रयोजकम्, तदेव जन्यतानवच्छेदकस्याप्येकाविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्वसंबलितनानासामग्रीप्रयोज्यम्, तद्विरहप्रयोज्यस्तद्विरहः, तत्संबलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं तद्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नानियमः; तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यैतत्पर्यः ।

यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजिनियाम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायां एकधर्मिकाविरुद्धानानाप्रकारकज्ञानत्वमेव पूर्वं दृष्टान्ताकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकसमाजिनियाम्यत्वमेव, नतु सामग्रीविरहसमाजिनियाम्यत्वम्, निश्चयत्वेऽपि तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकसामग्र्यस्य संबलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंबलनस्य, तृतीये तद्वदकानानाधर्मावच्छिन्नहेतुभूतनानासामग्रीसंबलनविरहसंबलनस्येति, उपरं चरनिश्चयत्वसाम्योक्त्यमिति बद्धम् (एवञ्चेति) संशयत्वनिश्चयत्वयोर्यथातथानवच्छेदकत्वेऽप्येतत्पर्यः । तुल्यबलाभ्याम्- परस्परकार्याविरोधिनीभ्याम् (संशयरूपं भवतीति)

तथाच समबलप्रतिपक्षसबलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमेति सामग्र्यभावां सं-
शयानुमेति जन्यत एवेति भावः ।

अथ कलसविरोधभासक विरोधवगादि परामर्शघटित सामग्र्यभावा-
द्विरोधो नभासितुं श्ये, तत्र च कथमसंशय इति चेन्न, सत्प्रतिपक्षता-
दशाया के टिद्वय नश्य नुत्वादस्योभयव दिसिद्धतया, तत्रैवाह न परस्परज-
न्यकाये विरोध्यनुमितेति मग्नयोः प्रतिबन्धकतापेक्षया, विरोधभासप्रतिबन्धका-
भाव सहक रेण विरोधविषयकस्य पि परामर्शस्य विरोधभासप्रयोजकतया
हायवेन कल्पनात्, अनुपस्थितस्य विरोधन्य प्रकारतया, न नासम्भवेपि
विरोधसम्बन्धेन एककोट्यंशे परस्य प्रकारतयैककोटिसम्बन्धिनिष्ठसंसर्गाताया
कोट्यन्तरविरोधस्याऽवच्छेदकतया वा भानोपगमात् । अन्यथा, यत्र कोट्यो-
र्नाविरोधग्रह नवा विरोधस्योपस्थिति र्बतते तत्र सामग्र्यसमाज त् प्रत्य-
क्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्भूतत्वात् ।

अथ यत्र कोट्यो र्नाविरोधग्रह, अथच यस्मादे विरोधसम्बन्धेनैक-
कोटि विशिष्टापरकोटे विरोधविशिष्टस्ये गादिसम्बन्धेन च कोट्ये र्वा बाध-
ग्रह, तत्र कथञ्चिदपि विरोधभाससम्भवेन एकदा प्रतियोगि तदभावनिश्च-
यस्तुल्यनुमेति जन्यतामिति चेत् ? प्रत्यक्षस्थलेप्येषोऽनुयोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि सशयान्यतद्वत्तज्ज्ञान प्रत्यव्याप्यवृत्तित्व ज्ञानाभाव-
विशिष्ट तद्विरोधिर्भयकाज्ञानसामग्र्यप्रतिबन्धिकेति दर्शितस्थले परस्परविरो-
धेन तत्तदभावयो र्न प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्तिः, प्रत्यक्षानुमित्यादिसामग्र्यणाया
नुगतरूपेण प्रतिबन्धकत कल्पनासम्भवात्, अनुमितिसंके विरोध्यनुमेति
सामग्र्यया प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सशयान्यत्व न प्रतिबन्धतावच्छेदकगर्भे
निवेक्ष्यत इति क सशयानुमितिवासेति ।

अत्रार्वाचिना, सशयत्वं न विरोधवगाहेतानियतम्, तथाहि-यथा
भौतिक सङ्कीर्णजने साक्षात्करणीति प्रतीते विषयताविशेष अनु-

मिनो म्यापदगामीति प्रतीतेरनुमित्यप्यस्यो स्त,ध्य,वाद्ययो विषयताविशेषश्च
दुःपक्षः, तथा सन्देहस्यनुन्यवसायबलात्संशयेपि कोट्यशे दिल्क्षणविषयतां
निष्प्रत्यूहैवेति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वम्, तस्य विरोधानवगाहि ज्ञान-
साधरण्ये न किञ्चिद्दुष्कम् । नच तादृशप्रतीते विरोधावगाहि समानध-
र्मिक तत्तदम,व,वगाहि ज्ञानत्वावलम्बनतयैवोपपत्ते विषयताविशेषे किं मान
मिति वाच्यम्, क,चत्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयतयाः प्रमाणान्तर
रहिताया उक्तातिप्रसरवरणय सामग्रीप्रतिबन्धकतयाश्च कल्पनामपेक्ष्य ला-
घवेन कोटित,ख्याविलक्षण विषयतया एव कल्पयितुं युक्तत्व,त् । साच
प्रकरतामेदः । तदन्यैववा, कोटिविशेषकसंशयसाधरण्यानुरोधात् । नच
तादृशविषयतनिष्ठं वैलक्षण्यं दुर्घटम्, अस्वण्डे,प,धेरसिद्धान्तकबलितत्वा-
दिति वाच्यम् ; एव सति विषयतात्वत्प्रकारत त्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन
बहुतरासामञ्जस्यात् । अस्तुवा- एकं टि,विषयकत्वापच्छिन्न विरोधिकोऽथ-
न्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयताव्यावृत्त स्तद्विशेषः ,
संशय एव तत्तत्कोटिविषयकत्वयोर्भिन्ने,वच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । तादृ-
शविषयत,श,लिबुद्धौच भणिमन्त्रादिन्यायनैव के,त्वारव्याप्यवृत्तित्व ज्ञानस्य,
प्रतिबन्धकत्वमास्थीयते, नातस्समुच्चयदशाया संशयापत्तिः । एव कात्थंशे,
औत्कथ्यरूपसम्भावन,त्वमपि विषयताविशेष इति ध्येयम् ।

नचैवमर्थसमाज रूपबाधनेन संशयत्वस्य कार्यनानदच्छेदकत्व
व्यवस्थानं दीधितिकृतौ विरुध्यते, सामग्रीद्वयमपाजस्य तत्तत्सामग्रीप्रयो-
ज्यकार्यतादच्छेदक द्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रये जकत्वात् कार्यतावच्छेदक-
विषयतयो रवच्छेद्य,वच्छेदकम,वादि प्रये,जरत्पासम्भवेन तत्समाजादपच्छे
द्यावच्छेदकभावापन्न विषयताविशेषरूपसंशयत्वानिर्वाहान् । तादृशविषयता
विगेरस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहि ज्ञानमाधारण्यानुरोधेन, च

अतएवाहृत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मान सशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीयम्

कोटिद्वयमानसामग्रीसवलनस्य विरोधम सक्रमामग्रीमनपेक्षया ऽपेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तिरुक्तं चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्व सहितकोटिद्वयवगाहित्व सशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यता नवच्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमिति व्यवस्थपन मशक्यम् . विषयताविशेषरूप सशयो परामर्शादिघटित नुमिति सामग्र्या प्रयोजकत्वं कल्पकाभाव इति चेन्न, - अबिरोधजनमनपेक्ष्य स भर्गसमजा देकदा- एकधर्मिणि तत्तदभावाभय निश्चयानुमित्यनुदयात्सशय नुमितिमिद्वौ अन्य प्यवृत्तत्वं ज्ञानमवसाहि तयो प्रत्यक्षसामग्र्यो रिवानुमित सामग्र्योरापि सशयत्वावच्छिन्नोत्पत्ति प्रयोजकतया भवर्जनीयत्वात् । नच सशयत्वावच्छिन्नभूताया निश्चयविषयता तस्या संशयव्यावृत्तये सशयसामग्र्या तदवच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, सशयसामग्र्यत्वञ्च प्रत्यक्षानुमिति सामग्र्यसाधारणा नकारमत्यव्याप्यवृत्तत्वं ज्ञानाभावविशेषविरोधिकोऽन्यनुमिति सामग्र्य प्रतिबन्धकत्वे कल्पनाये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबद्धयतावच्छेदकत्वं सुपेयते, लाघवात्, ननु निश्चयत्वस्यति न सशयानुमिति सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षमशयस्य तादृशविषयतया लित्व वर्णाय तदवच्छिन्न प्रति सशयविषयकता विशिष्टत्वेनैव सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वकल्पनावृत्तस्य च सशयानुमिति सामग्र्यसाधारणतया तत्प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

“अतएव”- तुल्यबलसामग्री समाजा तत्प्रत्यक्षस्येव परेक्षस्यापि सशयमन्योत्पत्तौ न शक्यमवादेन । “आहत्यैव”- साक्षादेव । विप्रतिपत्तिवाच्यमतो जन्म मन्द एव मृत शाब्दबोधात्मक सशयमपि वदन्तीत्यर्थः । ननु सशयनकत्व न्यूनधिकबलत्वं वा सामग्र्या कश्च सशयवृत्तमित्यत आह (फलबलकल्पनीयमिति) सामग्रीसवलनमभेदे एकस्या

न्यूनाधिकसमबलभावः, सत्यामाये पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सन्निधिवर्तिनि शंखे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवाऽसति च शुक्लत्वस्यैव, दूरस्थे च धर्मिणि भसति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहणात् ।

फलानुत्पत्त्या न्यून, अधिकबलभावः उभयोः फलेत्यस्या समबलभावोऽवधारणमिदं इत्यर्थः । एतदेव विशिष्ये, दाहरति (सत्यामपीति) (पीतत्वशुक्लत्वस्मृताविति) “ सन्निधिवर्तिनि ” “ शंख ” इत्याभ्यां विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रिय सन्निकर्षघटित तदुभयविशिष्ट प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितम् । “ दोषविशेषे ”- पीतद्रव्यसमबलानुरूपे “ पीतत्वस्यैव ” ग्रहणादित्यभिप्रेत्यान्यवः । तथाच फलबलात् श्वेत्यादि कौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोऽप्युहित पीतत्वशुक्लत्वभावादि ग्रहणसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिक सन्निकर्षघटित विरोधिग्रहसामग्र्या बलवत्त्वमित्याह (भसति च शुक्लत्वस्यैव) । वि वा समबलानस्थले उपनयघटित सामग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वनाह (दूरस्थ इति) धर्मिणो दूरस्थत्वे असति च विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न कौकिकसामग्रीदूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकविरोधित्वादिति कौकिकसामग्रीविघटनाव दूरस्थत्व विशेषादर्शनयोरनुभावनम् । “ स्मृतयो ” रित्युपनयसम्पादनात् । “ कोट्योः ” स्थाणुत्व तदवधारणोः । विशेषदर्शनघटित सामग्र्या बलवत्त्वमाह (सति चेति) “ सति च ” विशेषदर्शने । “ एकस्याः ” गृहीतविशेषायाः कोटिरेव । “ नयनेन ग्रहणात् ” । अत्रच प्राज्ञविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं ननु सामग्र्या इत्यभिप्रेयम् ।

ननु कोटिद्वयमासक सामग्रीसमाजादेव चेतसंशयः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयकार स्मरणवारणसम्भवः, प्रत्येकं तच्च दमाद्यगोचरनिश्चयजन्यसंस्कारद्वयसंबलनात्तदुत्पत्तौ बाधकभावादित्यस-

अथैवमुद्बुद्धभ्या विरोधिसत्कराभ्यां स्मरणमपि सशयत्नक स्यात् ।
किं नस्या यदि च नाभुभवनाथ , यन गुरुणापि निश्चयत्वेन सत्करजनक-
त्वमुपेयते भयता । अथ विरोधिना निर्णयऽनुमितिप्रतिबन्धक विरोधित्वञ्च
सहानवस्थायित्व सध्यामवस्थेन तद्व्याप्यस्यपीते चेत् ' यदि वातुतो
विरोधिना निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतवच्छेदक द म् तद्व्यस्य निश्चये
अमानुमिति ।

कृते (अथैवमिति) (उद्बुद्धाभ्यामिति) नचोद्बोधकस्य फलैकोऽप्य
तया एकदा विरदकोटिद्वयेद्बोधक करुणा ननुपावसति बाध्यम्,
नियतोद्बोधकसम्बन्धि वातुविशेषज्ञानादीना मनुगतरूपेणैव कारणतया
कलतत्वात्तादृशेद्बोधकद्वयसमवधानन्देव यत्र तत्रैव पक्षे सम्भवत् । अनु-
भवविरोधविरहे इष्टापत्तिमह (किं नस्यादिति) अनुभवविरोधस्यपि स
विवादतया (अदिति) " येन " अनुभव विरोधेन । भवतेत्यनेन
परस्परसामग्री प्रतिबन्धकताकरुण मन्तरेण तवापि ' सशमाकरस्मरणवा
रण न सम्भवति सचितम् । नाभुवदे रत्नन्तान्योन्य भव वत्ताभिस्तथा-
रणविरोधिप्रकाररत्नत्वेनैव प्रतिबन्धकत , तथात्वञ्च विरोधिपरामर्शस्यपीति
मूलोक्तसिद्धान्त दूषयितु माशङ्कते (अथैति) तद्विरोधिन्व तदभावव्याप्य-
त्व स्वव्यापकनरुत्तरूप व । स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधरण मित्यत उक्तं
(सहानवस्थायित्वमिति) विरोधस्य विषये उपलक्षणत्व विशेषणत्वमेति
विकल्प दूषयति (यदीत्यादिन) ' तथा'- प्रतिबन्धक (पक्षतावच्छेदे
कादेरिति) इदन्तनाथवच्छिन्नहृदादिरूपपक्ष विशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्वया।
" तादृस्य " - वन्तुगत्या बह्यादिविरोधिना । ' निश्चये अमानुमि
ति " - निर्णयाधीना अमानुमेति । अरुनित्यर्थ । तत्र जनकज्ञानस्यैवो
क्तप्रतिबन्धकत वच्छेदकाकान्तत्वादितिभव । यद्यपि जलमयनादे विरोधा
त्तवगादि ३ दशाया तदनवच्छिन्नपथावगाग्निना म्नसि ज्ञेयत्वाश्चाव बहि

अथ विरोधित्वेन ? तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिः प्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनं विरोधिवुद्धिप्रतिबन्धकम्, कथमन्यथा तदनन्तरं न अमसंशयानिति, चेन्न; सत्यपि शुक्लत्वादिन्याप्यदर्शने शङ्खदौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादे रदुष्टेनच पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये

का नित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्व अमदशया मनुष्यपत्तिरस्ति, तथापि जलमयोयं बहिर्मा नित्याद्यनुमितिस्थले प्रतिबन्धक नैयत्येन तथाविधानुमितिर्मात्रेच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम् । (अथ विरोधित्वेनेति) “ निर्णयस्तथे ” त्यनुपपद्यते । “ तदग्रहे ” बह्व्यभावादौ बह्व्यादे विरोधः प्रहे । (अनुमितिप्रसङ्ग इति) तथाच बह्व्यभावात्वाद्यवच्छिन्नावगाहि निश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधवुद्धेः प्रतिबन्धकतावाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भव ।

इदमुपलक्षणम्, अनुगततदधिकरणवृत्तित्वं रूपाविरोधावच्छिन्न-उकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वेपि स्वव्यापकतस्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यवगाहि विरोधिपरामर्शस्य तद्रूपनाक्रान्ततया तादृशपरामर्शस्यां संशयानुमितिजनने बाधकभावः, एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नत्वस्य तत्सम्बन्धवगाहि ज्ञानेनैव विरोधीति सम्यग्विशेषनिवेशस्यावश्यकता विशेषणताविशेषादिसंसर्गक प्रज्ञाभावदिज्ञान सम्यगन्तारावगाहि विरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतामम्भव इत्यपि बोद्धव्यम् ।

ननु मामूह्याद्यनुद्धि प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपान्तरत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि न संशयानुमित्यवसरः, स्थाणुत्वामव्याप्यकरादिमन्यमित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षमसंशयानुदया च द्विशिष्टवृद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावस्याप्यवतानिभ्यत्वेन प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादित्यशङ्कते (अथेति). (शुक्लत्वादीति) पीतत्वाभावादीत्यर्थः । “ दुष्टेन ”- पितादिदूषितेन. (पीतत्वादीति) शुक्लत्वमवशीत्यर्थः । नन्वेवं न संशयत्वं प्रतिदृश्य-

सात्यनि शुक्रत्वादेर्दशत्, सति च विशेषदर्शने कानिदुपनीतमानानुदयात्,
दूरतः प्रमितस्य स्वाणुत्वादेः शास्त्रादौ करादिभेदाग्रहात् तत्तत्प्रत्य-
विशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः- अनुगतकार्यकारण-

विशेषणं देयमित्यज्ज्ञां उपनीतमन [निश्चय] विशेषासंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति
(सतिचेति) “ विशेषदर्शने ”- विरोधिन्याप्यदर्शने । ननु प्रथमस्थया
तुरोभेन दोषविशेषाजन्यत्वं द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं
विशेषणं देयमित्यत आह (दूरत इति) “ प्रमितस्य ”- करादिभेदाग्रहा-
त्प्रमापकलौकिकसन्निकर्षश्रयस्य । एतेन करादिभेदशायामपि दूरत्वादेव
अथ पुत्रव्यग्रह इति शब्दा निराकृता । (अग्रहादिति) तथाच लौकिकसन्निक-
र्षा जन्यत्वनिवेशे तत्र स्वाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्ते स्तत्रिवेशो न सम्भवतीति
भावः (स्थलविशेष इति) मयद्वयक्तिसत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्न जायते तच्छ्र-
क्तेरेव विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नमस्ति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथाच
कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहित विशेषदर्शनव्यक्त्यानां प्रतिबन्धकत्वाकरनात्संस्त-
वानुमिति निष्प्रत्यूहवेतिभावः । कचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसह-
कृत् तदभावात्तद्व्यग्रहस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धित्वाव-
च्छिन्नमस्ति तदभावात्तद्व्यग्रहावच्छिन्नमित्यस्य नानुगतप्रतिबन्धकताकरनमुचितम्,
तत्तद्व्यग्रहावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकता प्रसङ्गात् । दूरत्वादौष-
सहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबद्धतावच्छेदककौटौ लौकिकान्मत्वमनिवे-
श्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं करनीयमिति समाधत्ते (अनुगतेति) “ दोषवि-
शेषादी ” त्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः । दोषविशेष जन्यज्ञानेपि
साक्षात्कारित्वजन्यज्ञानविषयता विशेषोपगमात्तच्छ्रूयत्वं निवेश्यैव दोषविशेष
जन्यलौकिक सन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यवर्तनीये । एवञ्च परमेश्वरबुद्धावपि ता-
दृशविषयताया एव स्वीकारात् नित्यसाधारण्यम्, नवानुगतधर्मस्य प्रतिबन्ध-
तावच्छेदकत्वे चक्षुस्सन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथेविशे-

भावानुरोधं, तद् दोषविशेषव्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं
विरोधि कल्प्यते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकामावात्,
बोध्यमायन्यप्यवतानिश्चयेन शाब्दादिर्ध, प्रतिबन्धाच्च ।

अनुसंयोगाद्यजन्यचक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः [अन्धकारेचक्षु-
संसंयोगदशायां घटेपनीतभानस्य चक्षुस्तन्निर्गन्धजन्यत्वेन प्रतिबद्धघतावच्छे-
दकनाक्रान्ततया विशेषदर्शनकाले, वि. सादृशोऽपनीतम, न, प, तिश्चेति] एवमना-
हार्यत्वस्य, पि निवेशो बद्ध्यः, तेनाहार्यचक्षुषादीनां विरोधिनिर्णय प्रतिब-
द्धघतोपपत्तिः । आहार्यत्वञ्च स्वविषयकेच्छाव्यवहितेतरक्षणीतरक्ष प्रत्यक्ष-
त्वम्, स्वविषयत्व स्वान्यवहितोत्तरत्वेभ्यसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं
वा । आहार्यचक्षुषादौ च चाक्षुषादच्छयः हेतुत्वोपगमाक्षेच्छां भिना वि-
रोधिनिश्चयात्तदापत्तिः (कदाचिदिति) यदि विशेषदर्शनं परिभूय यज्ज्ञान-
मुत्पद्यते तदधीनं स्मरणमपि विशेषदर्शनकालेनुभूयते तदेत्यर्थः ।

वस्तु तस्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वज्ञातविरोधि विशिष्टज्ञानमेव स्मर्यते,
न तु तद्विषयीभूः । विशिष्टम्, यावद्विशेषदर्शनेनाऽप्रामाण्यं गृह्यते । तथाच
ज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतवच्छेदकम्, नत्वनुभवत्वम्, अनुभवत्वजातेरप्रामा-
णिकत्वात् । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवत् । प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे-
माशङ्कते (नचेति) सम, घटे (सामान्य इति) सामान्यधर्मस्य ज्ञानत्वस्य
तथात्वे बाधकाम, व, दित्यर्थः । ननु संशयानुमितेस्सिन्दिरुभयतया ज्ञानत्वस्य
विरोधिपरामश, भ, व जन्यतवच्छेदकत्वकरुणं न सम्भवति, व्यभिचारसंश-
यस्य विरोधित्वादित्यत आह (बद्ध्यः, म, चेति) “शाब्दादी” त्यदिना
उपमिति स्मृति परिग्रहः । तथाच ज्ञानत्वस्य तथात्वे शाब्दादिस्थले स्वत-
न्त्र प्रतिबन्धकत्वाकरुणनेन साधना द्वयविचारसन्देहो ऽकिञ्चित्कर इति
मात्रः । ननु तद्व्याप्यवच, ज, नस्य तदभावव्याप्यवताज्ञाने उत्तेजकत्व माह-

अथ विरोधान्तरं दर्शयितुं विद्वद्व्यतिरेकतत्त्वा, अन्यथा के टिद्धव्यतिरेक-
दर्शने संशयो नस्यदिति चेत् ; न भवत्येव तत्त्वव्यावृत्तमप्यत्र न गृह्यते,
अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

इयम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनवशां प्रत्यक्षात्मकस्यापि मशवत्सो
त्पादसम्भवात्तदानीं संशयानुभवपरत्वं प्रसङ्गादिति सत्प्रतिपक्षसंभवनदर्शनाया
मुत्प्रेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते (अर्थात्) (यद्यपि
प्रामाण्यं न गृह्यते इति) तथा चानुवोरेकतरं नित्यादिरित्वा सामान्यत
स्तत्राप्रामाण्यमहे विशिष्योभयत्रैववाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति
अत्र : । एतदुपपत्त्येवम् इ (अगृहीतप्रामाण्यस्येवेति) अप्रामाण्यसंशया
वनुमिति स्मरणरूपं न सम्भवेत्येव, अगृहीतप्रामाण्यकपरामर्शरूपं बलस-
कारणविरहाकारणान्तरस्य च कस्यकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुत्प्रे-
जकत्वेऽपि प्रत्यक्षसंशयवदुभयव्याप्यदर्शनाच्च संशयानुमिति रूढयते । अतो
व्याप्यदर्शनमवधारणत्वरूपं न एव हेतुः, अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शन
जन्यप्रत्यक्षेच स्वीकृतम् । अवधारणद्वयसामग्रीसमाजश्च न संशयः, [तथा
च निश्चयवनेन, अवधारणत्वं] अवधारणत्वस्य संशयवन्म वृत्तत्वात्तत्कोट्यवधार-
णे तद्विरोधिके अवधारणजनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकनया विरोधिको
टिद्धव्यावृत्तसामग्रीसंभवनत्वात्, तद्व्यतिरेकव्यतिरेकप्रतिबन्धकभावा
कल्पने उभयकोटिव्याप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टा-
पक्षे, तत्र संशयव्यतिरेकस्यावधारणमिति प्रतीत्यननुभवात् । तादृशकोटि-
द्वयविशेषदर्शनकाले चैकविशेषदर्शनस्यापरविशेषदर्शनेनाप्रयोजकीकृत-
त्वम् । विशेषदर्शनदर्शनां विशेषणज्ञादि घटितं यद्व्यतिरेकसामग्रीसमाजा-
त्यप्रत्यक्षसंशयः तादृशस्य तत्राप्यवृत्तत्वाद्भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम् ।
अनुमिति रूढयेव [वा सामग्री बलसामधारणत्वप्रयोजिका]

अवधारणतामप्रयतिरिक्त सामग्री न कल्प्यते, प्रयोजनाभावात्, इति क संशयानुमितिं वार्तेत्यहुः ।

तेषाम्प्रयमाशयः, अवधारणत्वं न निर्णयत्वम्, विरोधि कोट्यनुपस्थितिकालेन विशेषदर्शनत्वमीनं निर्णयनन्तरमवधारणमिति प्रतीत्यनुदयत् । किन्तुत्कटनेश्वयत्वम् अस्त्वत्कट्यस्य विषयताविशेष एव, अन्यस्य दुर्बलत्वात् । स एव च प्रत्यक्षानुमेतिसाधारणो व्यप्यदर्शनजन्यत्ववच्छेदको विरोधिन्याप्यदर्शनं प्रतेवद्वयतावच्छेदकश्चेति ।

अत्र च निश्चिनोन्मवधारणमिति प्रतीत्योऽस्मन्मनविषयतया निश्चयस्यमेव, अवधारणत्वम्, अनन्त्यासदश पञ्च ज्ञाना द्विशेषदर्शनकसंज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्त्वदनमेव विज्ञेयः । निश्चयत्वत्यार्थसमाजप्रस्तुता स्मवम्भापि तेति तत्र न दीधितिकृतो निर्भरः ।

इदन्तवधेयम्, विरोधिज्ञानवृत्तय माहायज्ञानांपपचये यदि निरुक्तमनाहर्षत्वं प्रतेवप्यतावच्छेदककटां निवेदयेत् तदा तस्य व्यवहितोत्तरत्वघटिततया अन्यवहितोत्तरत्वम्यना नुगतस्य दुर्बलतया इच्छव्यक्तिसमसस्य कमेदना निवेशनायतया महागौरवम्, इच्छायां माहायज्ञानसामग्री पदकतनिर्वहय तस्य स्तदेनुताभिर्यं चेति इच्छाया उतेजकरवश एव समुचितः ; तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादि साधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतस्य सम्भवः, विरोधिज्ञानदशायद्यक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छावशात्प्राप्तना अनुत्पत्त्या तज्जातीय प्रत्यक्षेच्छानां विशिन्योत्पेजकतां स्वीकृत्य तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक्सप्रतिबन्धकतया अवश्यकत्वम् । तथानानुमेति स्थले पृथक्सप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वस्तदनुमेति दुर्बलम् । यदि कवचिद्व्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुम्, य. पुष्यशरीरादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चापुष्यदिनोचरोऽतिरिक्त विशिष्टविरोधिनिश्चयभावस्वरूपानुत्पन्नतावच्छेदेन कटने

गताष्टकस्य साब्दोपमेत्यो रिच्छादिरहाविशेषित विरोधिनिश्चयामात्रं ग्राह-
णताद्वयस्य च कल्पनपेशया वद्वेदेन य.क्षुषेच्छ,त्वादिरूप लघुधर्मपुरस्कारेण
करणताष्टकस्य इच्छ,विशिष्ट,न्य बुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चय,भाषस्यैक
हेतुताय,श्च कल्पने लाघव भिक्षते . तदा भव्यवहिते,चरत्वं सम्बन्धेन
विरोधिनिश्चय,नव,च्छिन्नत्वनेव तत्प्रतिबध्यत,वच्छेदक मङ्गीक्रियताम् । तथा
सति दोषविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेदनीयतया कायवात् । तथाच उभय
व्य,प्यवत्तानिश्चय दशायां संशयानुभूते रूपगमेपि तादृशप्रतिबन्धकाभाव
व्य,भेच,रहाङ्क,नवक,सा द्विरोधिपर,मर्श,भाव घटिताया एव,नु,मितिमामप्रथा
अनुमित्युत्पाद प्रयोजकन्वोपगम,त्वंशय,नुमिति दुर्बारेवेति ।

एतेन बह्व्यभाव व्य,प्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादि निश्च-
यइश यां ब,दिमान्पर्वतो घटव,नित्य,घनुमिति व,रण,य बह्वादिप्रकरकानु-
मित,व,पि तदभावव्याप्यबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं मावश्यक,मिति न संशय,नुमिति
प्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् , तदभ,वव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तदभ,वव्या,प्यवत्तानि
श्चय,नवच्छिन्न बुद्धिमातिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टरक्षक घनुमिति सा-
मप्रथां तदभ,वव्याप्यवत्तानिश्चयभावान्तर्भावपि प्रयोजनविहरणे तद्विधेय-
नुमिति सामप्रथां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः — अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छाना-
भुतेजकतेव, तथापि परेक्षसाब्दादिस्थले प्रत्यक्ष,न्यत्व सहितस्त्र ज्ञ,नत्वस्य
प्रतिबध्यत,वच्छेदकत्व मङ्गीक्रियते, नतु श,ब्दत्वादि नानापरिणाममिति न
संशय,नुमिति प्रसङ्गः । नच प्रत्यक्ष,न्यत्वज्ञानत्वयोरेकवि,शिष्टापरस्वैवा न,ति
प्रसक्तसावच्छेदकत्व मङ्गीकार्यम् , तत्र च विशेषण,विशेष्यभ,वे विनिगम
नपरिहृ इत वाच्यम् ; प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्व दिस,धारणतया
नन्मात्रेण ज्ञ,नत्वनिवेगे इतरव्यावृत्त्यसम्भवा ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे वि-

शेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वत्वापि निवेशनीयत्वं, गौरवेण स्वतो व्या-
वृत्तज्ञानत्वं विशिष्टप्रत्यक्षन्यत्वस्येवाऽवच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया बहिर्यद्यनुस्रितिवशाद्यः, न वि-
प्रतः प्रमाणत्वं महानसीय बह्वभावादेः प्रातये गितायां यथ, धर्मिवेशेषण-
तापत्रेषु महानसीय बहिर्यदि नानाधर्मेषु मिथे, विशेषणविशेष्यभावा-
न्तपक्षेपेवावच्छेदकत्वम्, प्रत्यक्षं तद्वशाधर्माणमतिप्रसक्तत्वेऽपि यत्रैक-
स्मिन्नावच्छेपे नानाधर्माणानवच्छेदकत्वं तत्रावच्छेदकतमुक्तं वातिप्रसक्त्यैवा-
वच्छेदकता निर्वाहः ; अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादभेदेनावच्छेद-
कतया भेदेऽपि नवच्छेपभेदः, अवच्छेद्यप्रतीतिवच्छेदकप्रकारविषयता-
भेदेनैव तद्वेदत् ; महानसीयवादेर्नास्त्येते प्रतीतिवच्छेदकप्रकार-
समूहालम्बनं न्यवृत्तवृत्तिविषयतया एकदत्तः ; तत्र प्रकृतेऽपि धर्मिवे-
शेषणतापत्र मिथोऽपि दण्डेऽप्यभावात्तापत्र प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्, अतो न वेनेतापत्रावच्छेदकप्रतीतिवच्छेदकविभेद-
इत्याहुः । तत्र, प्रत्यक्षान्यत्वसहितज्ञानत्वेन धर्मिणे युगपज्ज्ञाने एकतर-
स्यापि धर्मितावच्छेदकत्वभावाभावाच्च, समूहलम्बनविलक्षणनिर्धर्मि-
तावच्छेदकत्वे भवभावात्तापत्रमणिकृत्वादेते प्रत्यक्षन्यत्वधर्मितावच्छेदक-
तापत्रज्ञानत्वप्रकारिकयः ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतद्वत् प्रत्यक्षन्यत्वप्रकारि-
काश्च धर्मिविषयताया भेदेन प्रतिबध्यतमेवस्माद्वैयर्थ्यम् ।

(केचित्तु बहिर्यभावात्तापत्रा न्यपकतप्रकृतौ महानसीयवह्नि-
त्वतादृशवह्णमन्तरप्रकारेण नुमिति मये, नकलपयज्ञनवशाद्यत्र सत्यतेपक्ष-
भावस्तत्र संशयनुमितिर्नतद्वत्तद्व्याप्यवत्तानुद्धेरे निवेन शययते वर-
यितुम्, शुद्धबहिर्यवच्छिन्नशुद्धाभावाच्चच्छिन्नन्यप्यधेयो । ननीयव-
ह्णभावमहानसीयवह्निविशिष्टमुद्धविरतितात् । नच लपयज्ञनपटित

तद्विरोध्यनुमितिसामग्रीक ले तत्प्रत्यक्षशाब्द दिशारणाय तत्र तद्दशसामग्र्याः
 प्रतिबन्धकत्वे पर्यन्ताये अनुमितिसाधारणत्वं तद्विशिष्टजिज्ञासावच्छिन्न
 तद्विशिष्टधी, तत्स्यैव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे पणनात् न संशयः अनुमितिप्रसङ्ग
 इति वाच्यम् । लघवज्ञानघटित शुद्धभावत्वादिप्रकारकानुमिति सामग्र्या
 ष्वपिकायाः प्रतिबन्धकत्वमैवोपपत्तेः प्रत्यक्षरौ लाघवज्ञान मन्तर्गान्य साम
 ग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवा सिद्धेः, तथा च ने कानुमितिवारणसम्भवः ; तत्प्र-
 तिबन्धतावच्छेदककेटौ महानसीय बहिस्तावच्छिन्न विषयकानुमित्यन्य ता-
 दृशज्ञानत्वस्यैव निवेष्टनीयत्वत् । अभवत्वाद् नसीय बहिस्ता नित्यनुमित्यु-
 त्पत्त्या शुद्ध भावत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमिति सामग्र्या महानसीय बहिस्ताव-
 च्छिन्नप्रकारकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वम् । यदे च लाघवज्ञानजन्य महानसी-
 यवद्गम्यभावरूपेदिप्रकारकानुमितौ महानसीयवद्गम्यभावत्वादिक्रमपे विषयताव-
 च्छेदकम्, तथा च शुद्धभावत्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां शुद्धभावत्वं यव-
 च्छिन्न विषयकानुमितिसामग्र्या असत्त्वा तदानेवैव लाघवज्ञानसत्त्वे तत्प्र-
 त्यक्षादिवारणाय लघवज्ञानघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वान्तरकरणेन माव-
 श्यक मित्युच्यते ; तदपि लाघवज्ञानघटित विरोधिकेटिद्वयानुमितिसामग्री
 संवत्सनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधाद्युत्तरया एककोटिसामग्र्या मपरको-
 टिसामग्र्यभावनैवेष्टस्या वश्यकतया कथं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमिति-
 वारणसम्भवः । एतेन विरोधविषयकानिश्चयान्तरमिष तत्सामग्र्यानन्तरमपि
 इच्छ बन्तरोक्षज्ञानं न तस्यते, एवञ्च लघवज्ञानघटित विरोधिकेट्यनुमिति
 सामग्रीदश प्राप्तिच्छासत्तोपे न शाब्दबोधादि रुतयते, किन्तु विरोधिको-
 ट्यनुमिति रथेति, फलानुरोधेन इच्छाभाव प्रतिबन्धके इच्छाभावच्छिन्नत्वञ्च
 प्रतिबन्धे विशेषण सनिश्चय रूपवत् न उपपत्तिविरोध्यनुमितिसामग्र्याः परोक्ष
 तद्विशिष्टजने प्रतिबन्धकत्वान्तरकरणेन मावश्यकमिति तत्प्रतिबन्धतावच्छेद

कस्मिन् परोक्षज्ञानत्वस्यानुमितिसाधारण्याजोक्तत्वे संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यने निरस्तम् । त्वेवं विधेयकनिश्चयसामग्रीदशाया निच्छायात्परोक्ष ज्ञानानुत्पादस्यऽप्रामाणिकत्वाच्चेत्याहुः ।)

अत्र ह्युः संशयसमुच्चययो विरोधभागाभावाद्युक्तं पैरुसप्यस्य द्वि-
तयात् संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपपरव मावश्यकम् । तादृशविषयिताया
कोटिनेत्यनेन, कोट्युपरंगणैव सन्वेष्टाति प्रतीतिः । तत्तत्कोटिनिर्दिष्ट-
विषयेता विशेषभेद तत्तत्कंदि विषयिता शालित्वं तत्तत्कोटिनिश्चयत्वम् ।
तथाच निश्चयत्वघटक विषयिताया संशयसधारणत्वे तत्रापि निश्चिनेमीति-
मतीत्यादिचिरिते तस्यस्तद्व्यापृत्तत्व मावश्यकम् । तन्निर्वाह्य संशयस्य-
मया स्तद्व्यापृत्तविषयिता शालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादेव त्युक्तमध्वन इति गदित-
सानमीद्व्यास्तंशयस्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयिताया स्तादृश-
संशयस्य वृत्तिर्भावाद्यज्ञानघटित विपरीतकोट्यनुमिति सामग्र्या तत्तत्कोटि-
निरुत्ते तादृशविषयिताशालिज्ञान प्रतिबन्धकत्व मावश्यकम् । तथाच
लघवात्संशयत्वघटक विषयिताभेद मनिवेष्टव्यं तत्तत्कोटिप्रकारकत्वस्य तादृश
सामग्रीविषयित्ववच्छेदकत्वापेक्षा जोक्तसामग्रं द्वयत् संशयानुमितिः ।
नच संशयत्वघटककोटिप्रकारित्व भिन्नतत्तत्कोटिप्रकारित्वक ज्ञानत्वं न तत्तत्-
कोटिनिश्चयत्वम्, अपितु तादृशप्रकारितादून्य तत्तत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम् ।
तथाच संशये निश्चयवृत्तिविषयितास्वीकारेपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एक-
धर्मवच्छिन्ने तत्तत्तद्व्यापृत्तस्य न्यधर्मवच्छिन्नांशे तत्तत्कोटि निश्चयत्व
संशयस्य तत्तत्तद्व्यापृत्तविशेष्यतानिरूपित विलक्षण विषयितादून्यत्वस्य
तत्तद्व्यापृत्तविशेष्यक निश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितवाच्छेदक
निष्ठमत्यसत्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वं पक्षीमलाधवरव विलम्बप्रसङ्गादिति ।

परेतु-मध्यभावेऽन्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायां प्राद्यामात्रनिश्चयविषये ध-
र्मिणि प्राद्याज्ञानेत्तत्त्वा यथा तादृशव्यप्यवृत्तित्वमहम् तन्प्रतिबन्धकत्वायो

साध्यतदभावयो विरोधेन यथैकज्ञानरथापरधीप्रति
बन्धकत्वम्, तथ साध्यभावव्याप्यवत्त्वमपि साध्य-
विरोधिन्यात्तद्व्युद्देशरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् । विरो-
धिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्व तन्त्रत्वात् निबन्धेतु

अप्यवृत्तित्वेपि तद्वच्छेदकावच्छेदेन अद्यत्त्वसम्भवा द्विषयविरोधेना
वच्छेदकावच्छेदेन निदिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन अद्य भवत्तदज्ञान प्रतिबन्धक
तायामेव तद्वर्मिकाऽप्यवृत्तित्वग्रह भवे नापाक्षत । तद्वशात्तद्व्याप्यव
त्त्वज्ञानस्य तद्वशाद्विशिष्टबुद्धि प्रत्यपिरेषितेतु तद्वशात्तद्व्याप्यवृत्तित्वग्रहभाषो
पेक्षेत एव । आद्य भवत्या वदप्यवृत्तित्वे आद्यावच्छेदकावच्छेदेन आद्या-
भाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यतम विषयपेरधपेरद्वय । साध्यावच्छे-
दकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यद्वशात्तद्व्याप्यवच्छेदेन यत्र साधनं तद्वशात्तद्व्या-
प्यवच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्यतिर्गन्त सम्भवतीति चेत् ?
का क्षतिः, नहि पक्षतवच्छेदक देशकालवच्छेदेन साध्यनुमितौ
तदवच्छेदेन गृहात तद्व्याप्यसिक्त हेतुसम परमर्श एव हेतुरिति -
वच्छेदकावच्छेदेन । ऽनुमिति स्थले ऽसिद्धिभयभिनारा ऽसिद्धार्णव भय
हेतुभासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिरु रस्य नुमतम् ? तथ सति
सिद्धिपरामर्शात् अमानु मित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरसफरस्य दुर्घटत्वात् ।
तथ च वच्छेदक देशकालवच्छेदेन प्रतिवे गित्य भिन्नरूप हेतुसम नाभिकरणा
भवत्तद्व्याप्यवृत्तित्वे तन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेन नुमिति प्रयोजिका । तद्व-
शात्तद्व्याप्यवृत्तित्वे वच्छेदकावच्छेदेन हेतुसम परमर्शस्यापि विपरीतकेत्य-
नुमानं प्रतिबन्धकत्वे आद्याभाव धर्मिका अप्यवृत्तित्व ज्ञानभाषोप्यपेक्षित
इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुसम परमर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमितवपेक्षि-
तत्वेपि दर्शितरीत्या मंश्वननुमित्युपपत्तिरिति । *)

हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनैकांतिकानां
मत्रया द्वयतिरेकाद्वा कोट्युत्थागन्तव्यां संशयः फलम् ।
विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्माऽपि विरुद्धो-
ऽन्यत्र विपरीतज्ञानम् नैव । वधेऽयतोपि विपरीत-
ज्ञानं नतु हेतुनिमत्तादेव । नित्यो घटः कार्यत्वमिति
विरुद्धे वापसंकरेऽप्यदोषः । अतिरिक्ते अनैकांतिकादि चतु-
ष्टयज्ञानान्यमात्राधीनं

(विरुद्धस्येति) साध्यभावन्यप्यस्मैत्यर्थः ।

मुखे (अन्यथाद्वयतिरेकाद्वेति) कोटिद्वयसहचरितत्वं ज्ञाना, निश्चित
कोटिद्वयस्य द्वय, वृत्तरश्च नाद्वैत्यर्थः । न्ववतिथित मिकस्त्रेयं साधरण, सा-
धरणभेदेन । “ विरुद्धम् ” इत्यत्र साध्यास, म, ना, धरुण्यरूप विरेधविष-
क्षणे ऽद्वैतरपि विरुद्धत्वरतया तत्त्ववापक्षधर्मस्य न स, ध्य विपरीतनुमितौ
फलमेत्यसङ्गति रित्यो-पादश विरेधं दीनिति कदाचिद (साध्याभावन्याप्य
स्येति) अपक्षधर्मस्यच विरुद्धस्य प्रकृतपक्षे स, ध्यविपरीतानुम, पकत्व, सम्य-
चेपि न क्षतिः, साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकस्या विवक्ष्यम, दित्य ह मुखे-
(अपक्षधर्मर्षेति) “ अन्यत्र ”- प्रकृतपक्षभेदे स्वाधिकरणे । द्वयो व-
दिम नू ध्मा दित्य द हृदस्य दिहेतो पक्षे स ध्यविपरीतज्ञानसम्भवेऽप्यविरुद्ध
ध्मादे न तत्काले गति नातिप्रसङ्ग । यस्य तत्फलं स विरुद्ध रदेत्य ह (न, ध
इति) सा च गानसा नन्वा भिनन्दते लक्ष्यतया उक्तफलमदित विरुद्धलक्षणा
तिव्याप्तिशङ्कां निराकरं ते (नित्य इति) घटो नित्य इत्यभिधाने अकार
प्रसङ्गः, ऽनित्यस्य साध्यकत्वग्रहं स्यादिति प्रथमं साध्ये स्फूर्तिरित्यम् । (न-
सिद्ध इत्यादि) व्यभिचारदि दोषचतुष्टयज्ञानान्य मात्राधीनम्-पञ्च

लिङ्गत्वज्ञानम् । बाधे पक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणम्,
रामेतु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलम् । नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं

(बाध इति) “ हेतौ ” प्रकृतेऽन्वयः वा । अपक्षधर्मे पक्षधर्मता-
बाध इति शेषो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्वयविराज इत्यर्थः ।

स्तज्ज्ञानतर्फीनम्, “ अविज्ञानम् ” असाधकत्वज्ञानम्, अविज्ञानो-
पपन्नं ज्ञातस्य फलमित्यर्थः । तथाच तादृश दोषवत्त्वमसिद्धहेत्याभस्त-
रक्षणं फलमिति भावः । “ पक्षधर्मे हेतुवि ” त्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतदे-
हविराजे अपक्षधर्मव्याप्य प्रकृतहेतुत्वापत्त्यर्थे व्याप्यव्यतिरिक्तत्वं तत्फ-
लसम्भवात् तत्फलपटितलक्षणव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृतप्रकृतसाधारण-
हेतुमात्रपरतां दीप्तिरुद्दिष्ट- (हेतौ-प्रकृते स्वरूपेति) तथाच ह्यो बहि-
र्भात् धूमादित्यद्वयसिद्धिर्भाववत्त्वज्ञापितेन तद्विधेहेतुना द्रव्यत्वादिरूप-
हेतवन्तरे व्याप्यव्यतिरिक्तमिति सम्भवात् तद्व्यतिरिक्तसम्भवं इति भावः । यद्यपि
प्रकृतहेतौ न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतौ रक्षणम्, तथापि तत्फ-
लकदोषवत्त्वं तद्व्यतिरिक्तमिति न नुस्यति । हेतुपदस्य प्रकृतप्रकृतसाधारण-
हेतुविराजे तदुपादानमफलम्, अव्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिबाध इत्येवो-
च्यते, अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्यतिरिक्तसम्भवं, अन्वयप्रमाणेन, अन्वयप्रमाणेन प्रकृतहेतु-
फलान्तरं पूरयति (अपक्षधर्मेति) अत्र प्रकृतहेतुत्वकं हेतुविराजितं पूर्वोक्त-
मनुष्यजन्यम् । एतत्फलं फलानुगमात्पटितलक्षणेऽव्याप्तिनाशक्यान्वय-
त्वेन तत्फलानुगमे मूलमिष्टम् इति दर्शयति (तथाचेति) (हेतुविराजितं)
प्रकृत इत्यदि । व्याप्तिरन्ते साध्ये साध्यभाववत्त्वज्ञापित्वं हेतुः, पक्षस्य
साध्यागदविराजैव निवेदाः, ननु पक्षवच्छेदकत्वमपि तत्र प्रवेश इति -

व्याप्त्यादिवुद्धिमत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः, स्व-
साध्यविपरीतेनानियमात् । नापि संशयः, प्रत्येकं
कोटिद्वयानुपनयात् । किंतु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति
जिज्ञासाफलम् । तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्व
मिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः

(प्रकृतोति) प्रकृतसाध्यबोर्भौ हेतु तबो रित्यर्थः ।

वर्ध विज्ञेयता । पक्ष धर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभाव प्रतियोगिसाध्यव्या-
प्यत्व हेतुः । अप्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतिभोमित्येनैव निदेशः । हेतु
द्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्थान्तरफलकत्वमुभयत्र । मूले (व्याप्त्यादि-
बुद्धिसत्त्वादि) सदेतोरपि विरोधिपरामर्शं दृष्ट्वा सत्प्रतिपक्षत्वं च
व्याप्तिपक्षधर्मता प्रतीतिसत्त्वा दित्यर्थः । तथाच प्रकरणसमर्पणस्य व्यवस्था
दिनिरद्देशावकारासम्भव इति भावः । “ विपरीतबुद्धिः ”- स्वसाध्याभा-
वानुमेति । सत्प्रतिपक्षहेतोः फलमिति शेषः । (स्वसाध्यविपरीतेना निय-
मादिति धूनादिहेतोर्वैद्वय्यमात्रव्याप्यत्व भावादित्यर्थः (संशय इति)
कोटिद्वयोपस्थितिं द्वागक साध्यसंशय इत्यर्थः (कोटिद्वयानुपनय इति)
त्वेन स्वसाध्यस्मैवोपस्थापनादिति भावः । (इति जिज्ञासेति) एतद्वश
तत्त्वनिर्णयोपायेच्छाफलेका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयो किन्तस्त्वमिति जिज्ञा-
सेति यावत् । अतो नाग्रिमग्रन्थाधिरोषः । ननु स्वसाध्यव्याप्यव्याप्तिमत्त्वो
वस्थितमहेत्वो रन्यतरम्य समीचीनत्व एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति ‘अत्र हेतुसमी-
चीनत्व’ इति, तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतं मसकृतम्, अतो दी-
धितिकृदेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे (प्रकृतसाध्यबोरेति) ‘ किं तत्त्व-
मिति ’ ति मलम्य कस्यमीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा प्रयोजनफलं

प्रकरणसमः । नह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा,
किंतु निर्णय एव ।

अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, साच ज्ञानेष्टसाधनता
ज्ञानात् संशयाद्धेति कथं तेन त्रिभा धिरोधि

(संशयदिते) तज्जन्यदुःखोत्सर्गणरूपेष्टसाधनताज्ञानात्,

मयेनकत्वं समीचा त्व संशयादिसंशरणम्, अतस्तद्धारणाय (व्यसि-
पशधर्मतोपस्थितेरेते) उदासनिष्वाससाध्यास्थिते न.रणाव विशेषणद-
ळम् । नच व्यसथादे रनजुगन स्सर्बसं.रणरूपेण तदुपस्थिति निषेधा-
सम्भवा द्विशिष्य प्रकृतसाध्य तद्वभ.वव्याप्याद्युपस्थिति निषेधाया वश्यक
त्वेन जनकान्तवैमर्ध्वमिति वच्यम्, अनुमिति चरमकारणत्वेन व्यासध.प-
न्तरोपस्थिति साधारणेन तज्जिनेशसम्भवात् । यद्वशपरमर्शसहकारेण याद-
शरामर्शस्योक्त जिज्ञासाजनकत्वं त.इत्तपरमर्शनिवेश जिज्ञासात्वरूपमो-
भेकतर परामर्शदशा.व. नातिप्रसङ्गः । (प्रकरणसम इति) दोष इति
शेषः । प्रकृतसाध्यव्याप्यपरमश्च तद्वभ.वव्याप्यरामर्शये जिज्ञासाजनने
मिषत्सहकारितां व्यवस्थापयति (नह्यनुपस्थित इति) असत्तीत्यर्थः ।
“प्रतिपक्षे”- विरोधिपरामर्शान्तरे । “एकस्मात्”- परामर्शात् ।
“निर्णयः”- एकतर साध्यस्यैकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः । फलोप-
भान गर्भलक्षण मेकपरमर्शदशायां नातिप्रसङ्गमित्येतत्तरता “नही”
त्वादेर्नयुज्यते, जिज्ञासोपभानस्य नियमेन तदद्वैतलक्षणस्या व्यसथा विषय-
णःसम्भवात् ।

ननु-“इष्टसाधनता ज्ञान.त्संशयाद्धे” ति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञान-
गोचरेच्छायां बाह्योद्ब.धनताश्च नस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकरणे तत्कस्य
व्यवच्छेदाद्योगादित्यत इहमेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गमयति (तज्ज-
न्येति) संशयनन्त्यर्थः । संशयनन्त्यस्य दुःखस्य, उत्सर्गणम्-करणी-

साधनं न नानात्रादीनि चेन्न-असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा,
सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणशमस्यापि जिज्ञासाहे
तुत्वात् । न चानैकांतिकातिव्याप्तिः; तत्र हि संशयद्वारा
साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति ।

ननु परामर्शयो रेकदा नुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ?
 क्रमोत्पन्नयोरेकदा सत्त्वादिति चेन्न;— एकानन्तरगपरहेतु-

अन्वयः चेदन्तरसाधनतया ना ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पेऽपन्यासः ।

(अक्षरी, त्यादि) हेतुसमीचीनत्यासमीचीनत्वमंश्वरान्य दुःस्य, भावरूपेष्टसा
भक्तज्ञानद्वारेण जिज्ञासोभये गित्वा दित्यर्थः ।

भूत संज्ञय, विषयतेना गुण्य दः, तद्धनं यदिह तन्नाभगता शु. ना. वित्पमः ।
एवञ्च मूलोक्तं संज्ञकस्य जिज्ञासादेतत्पुं दुःखं मन रत्वा तदभाषोपस्थाप-
नेन तदभाषेच्छासम्पादन इति स्पष्टीकृतम् । (इह, न्तरेति) व्यवह रत्ते
त्यादिः । तथाच मूले दृश्यदं तद्विशेषपरमिति य. यः । “ ज्ञानेच्छा ”
श्रुततरकोटिनिश्चयेच्छा । प्रतिगच्छसंपन्नस्य जिज्ञासादशाक गतिव्यवहित-
स्व, ऽन्वया, शिद्धया ऽकारणत्वा जिज्ञासादेतत्त्व, इति मूलं तत्प्रयोगकृत्यार्थक-
तथा-ज्ञानं प्रदर्शय च्छाचष्टे (हे. इति) समीचीनत्वम्-प्रमितन्नातिशयार्थ-
ताकत्वम्, स्वतः, ध्यानु, निश्चयेपयेक प्रमाणपरमज्ञे, विषयत्वमिति य. यत् । तत्सं-
प्रत्यक्ष परावर्धमामाण्य संक्षयार्थवसित इति चे. द्दशम् । “ वागैकान्तिका
तिन्यासि ” इति मूलम् । यद्यप्येकान्तिकोपस्थिते न्यसिरक्षधर्मत्वोपस्थि-
तिः म. व प्रैतादृशसंज्ञ वसरः, तथापि तदुपस्थिते रण्युदात्ततन्व्याप्यदि-
विषयत्वसम्भवात्सङ्गतिः । “ संज्ञक्य रा ”- साध्यसंज्ञवद्वारा । युगपत्स-
त्त्वज्ञानादोष कम्पिक्वर, मूर्ध्नि क्लृप्तसंज्ञकत्वात् व्यतिरेक इति वाक्ये (ज्ञानेति)

व्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्ति
काले पूर्वपरामर्शनाशात् ।

उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयो कृत्वादकमानिब-
न्नादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयो रन्वयः । यत्रच व्याप्तिपक्षधर्म
तयोः समूहात्मकत्वे तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः ।

एकपरामर्शानन्तर मपरपरामर्शजनक व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मतज्ञानबोद्धव्योः क्रमे
णैवोत्पत्तिः, तथाच प्रथमपरामर्श चतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः, तदा-
नीध पूर्वपरामर्शनाशो चोत्पद्यते, अपितु स्वद्वितीयक्षणोत्पत्ति विविधगुण, सृ-
तीक्षण एवेत्युत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे दीधितौ- (उत्पत्तीति)
“नाशा” दित्यतः नाशोत्पत्तिप्रतीतिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यातम् ।
नाशसम्बन्धकत्वेन यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । अन्तरेत्वंतस्मैवच गुणस्य ना-
शकतवैकत्रोभवे, व्याप्तिपक्षधर्मतज्ञानयोः पूर्वज्ञाननाशकत्वासम्भवत्, पृथक्
स्मर्ययनाशकत्वाभिप्रायकत्वा ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं सङ्गमवाते
(न्वासीति) (उत्पादकमानिबन्नादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तयेव पक्षधर्मताज्ञानं
तदनन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति निबन्धभावादित्यर्थः । (उभयोर्नाशक
त्वमुक्तमिति) उक्तज्ञानबोध्यज्ञानं प्रथमतो यत्रोत्पद्यते तत्र तस्मै नाशक
त्वादिति भावः । “विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल” इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानबोद्ध-
त्वेनान्वये एकत्रैवोभयदेत्वन्वय योग्यतानिर्वाहान् किं स्वतन्त्रमेवानुसरणेनेत्या-
शयेनाह (उत्पत्तावेववेति) व्याप्ति पक्षधर्मताविषयकैक ज्ञानगुणैषि परा-
मर्शबोद्धोपपन्नं न सम्भवेतीति न्ययमाह (यत्र नेति)

नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्परप्रतिबन्ध-
कत्वात्परामर्शोत्पाद इति वाच्यम्, व्याप्यादिज्ञानचतुष्टय-
यौगपद्याभावात् । यच्च व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वय-
जनयोः परस्परप्रतिबन्धा बोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषक-
ताधीनम्; तच्च, व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्,
धादिभ्यां व्याप्युद्भावनाच्चेति । मैवम् हेतुद्वयसमूहाल-
म्बना युगपद्वयव्याप्तिस्मृतायुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्प-
द्यते । अत एकदा त्रिरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि का-

गुले (उभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमिति) परमशब्दयहलु-
ब्धाद्विपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयत्वेत्यर्थः । “ परस्परप्रतिबन्धकत्वात् ” एक-
सत्त्वस्यापरसत्त्वाविषयकत्वात् । (परामर्शोत्पाद इति) व्यासयद्वयं न
चतुष्टयार्थिनमैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण बोभयव्याप्यवत् ज्ञान-
त्वेत्यर्थः । विशिष्टपरमर्शयोरेकदाब्रुत्वादतृतीयदशनेच वि-
नाशः, नेतरज्ञानस्य तद्विषय इत्यभिमानेनैव ग्राह्यः । अभि-
मान निराकरोति (व्याप्यादीति) “ यौगपद्याभावात् ”
युगपद्वयव्याप्याभावात् । ज्ञानमात्र एवेक नियमोदति म ६ । “ पर-
स्परप्रतिबन्धत् ”- परस्परजन्यव्याप्तिस्मृतिप्रतिबन्धकत्वात् । समूहालम्बन-
पक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्मरणम्, ततः समूहालम्बन-
युभयव्याप्यवत् ज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति समाधत्ते (मैवमिति) स्वयं
निर्दिष्टमाण्यं नित्यमन्त्रतिपक्षदोषम् साध्याभावात्प्राप्यवत्पक्षरूपस्य केवला

मुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः,
परस्य तु वाच्यपन्यस्त न्यायोत्थापित प्रमाणात् । अस्य
केवलान्वयिन्यापि सम्भवः, घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र
भिधेयत्वं घटानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, जात्यन्यत्वे सति
घटमात्र वृत्त्य-यधर्मत्वात्, घटाऽन्योऽन्याभाववत् पटरूपवच्च,

“ अस्य ”- निरुक्तसम्प्रतिपक्षितत्स्य (जात्यन्यत्वेति) सत्ता कम्बु-
प्रवादिमत्त्वादाधेकैकस्य व्यभिचारा द्विशिष्टेऽपदानम् ।

न्ययिसाध्यके साध्याभावाप्रसिध्या असम्भवान् “ अये ” ति मूलं निरु-
क्तव्यमहारौपयिकपरमर्शं संबलनात्मक सत्प्रतिपक्षपरतया व्याचष्टे (अस्येति)
अभिधेयत्वे द्वित्राद्यवच्छिन्नभावाप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभा-
वप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोध्यविषयकत्वेन घटोऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया
तत्सामग्र्या न सामान्यतो भिधेयत्वानुमान प्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमिति ग्रन्थ
स्याभिधेयत्वत्वपक्षक घटनिष्ठाभावप्रतियोगितः वच्छेदकत्वसंध्यक जलवृत्ति
त्वविशिष्ट घटमत्र वृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम्, इदन्तोऽपि
घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वञ्च । दीपितौ “ सत्ता कम्बुप्रवादिमत्त्वादा ”
विति यथाश्रुतं यथाश्रुतमूलानुसारेण । यथाविवक्षितेषु सत्तादिपदं सत्ता-
त्वादिपरम् (एकैकस्येति) केवलविशेष्य केवलविशेषणयो रित्यर्थः । ननु
“ घटनिष्ठात्यन्ताभाव ” इत्यन्तेन प्रसिद्धपटत्वाद्यमानविवक्षणे तत्राभिधेय-
त्व प्रतियोगिकत्वस्य बाधान्न साधनसम्भवः, अभिधेयत्वाभावनस्य चाप्रसिध्या

घटनिष्ठासंताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः, घटवृत्तिनित्या
भावत्वात्, घटनिष्ठा न्योन्याभावादिति विशेषादर्शनद
शा- । नच पक्षैक्यमपि तन्त्रम, विरोधस्यैव

(घटनिष्ठेति) घटनिष्ठत्वेन, भवत्वेन सामान्यतः पक्षत्व, न च, भाष्यम, सिद्धी ।

न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितु माह (घटनिष्ठेति) उभयमत प्रसिद्धे
नेत्यादिः । " सामान्यतः " - सामान्यरूपेण (न बाधेति) सामानाधिक
रण्यम, श्रेण साध्यसिद्धे रुद्देश्यत्वा दाञ्जते न बाधो दोषः । अभावस्य कर्मचि
दाभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वमपीति निवादे पक्षत्वावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि-
श्चेयः, पक्षत्वावच्छेदकप्रसिध्यैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धे-
नाऽभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकं नु भित्तौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बन्धवच्छिन्न वि
शेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकत्वानुमितिरेव विरोधिनी, तादृशं च
साध्य मप्रसिद्धम् ; नच—घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताका-
भ, वत्वेन पक्षत्वादुद्देश्यसिद्धिः, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न गगन, घमादस्य संबो
गादिसम्बन्धवच्छिन्न, अभिधेयत्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव समनैवत्ये-
नाभिमतया सिद्धसाधनत्व दुर्बलत्वात् ; इति चे तत्त्वम्, स्वरूपसम्बन्धा
वच्छिन्न बां घटनिष्ठ, भ, व प्रतियोगितायां घटनिष्ठ नित्याभाव प्रतियोगिता
त्वेन हेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्व भेदप्रतियोगिता दृष्टान्तेन, अभिधेयत्वत्वावच्छि
न्नत्व, नुमाने तात्पर्येण समञ्जस्यम् ।

मूले (विशेषादर्शनदशायामिति) व्यभिचारिण्य ज्येतादृशहेतौ व्य-
भिचारामह दशायामित्यर्थः । " केवलान्दधेन्यपि सम्भव " इत्य-
नेन, स्यान्वयः ।

नन्वाद्यस्य समन्वेतत्वादौ द्वितीयास्य घटाभावः। व्यभिचार इत्यत आह
(विशेषादर्शनेति) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादि
व्यतिरेकिणा सत्यतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्या
भावस्य सिद्ध्युपगमात् ।

व्यभिचारस्वरूपं दर्शयते तद्वचनप्रयोगेन आह दीधितौ (नन्विती)
“अद्यस्य”- जात्यन्यत्व इत्यादिप्रथमानुमानहेतोः । “द्वितीयास्य”
घटवृत्तित्वादि द्वितीयानुमानहेतोः । प्रतियोगित्वादिप्रकारक बाधबुद्धेः वि-
शिष्टबुद्धि विरोधिताया नव्यैरनभ्युपगमत्, तथःसति तत्सम्बन्धादि प्रकार
कबुद्धेरपि विरोधापातात्तानुमानेन घटोभिधेयः प्रमेयत्वादि त्वनुमानप्रति-
रोध सम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूप प्रतियोगिप्रकारणभावानुमानमेव मूल-
कता साध्यप्रसिद्धयोपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति (वस्तुत
इति) साध्यप्रसिद्ध्या ऽन्वयानुमाना सम्भवत्, घटादिसाधारण द्रव्य
त्वादेः पटादौ व्यभिचारसम्भवेन व्यतिरेकितयपि साधकतया स्मुघट-
त्वाभावेन पक्षप्रवृत्ति कम्बुग्रीवादित्युक्तक व्यतिरेक्यादरः । अभिसाध्यक
व्यतिरेकितयां साध्यप्रसिद्धे रनपेक्षा दर्शयति (व्यपकभावेनेति) पटादौ
भिधेयत्वादि व्यापकतया गृहीतस्य कम्बुग्रीवादिसम्बन्धभावेन कम्बुग्री-
वादिसम्बन्धेनेत्यर्थः । “अप्रसिद्धस्यापि”- प्रतियोगितयाभिधेयत्वाविकं
प्रकारीकृत्याज्ञातस्यापि । “व्याप्याभावस्य”- व्याप्यतया गृहीतमभिधेय
त्वादिकं प्रतियोगितया प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि । “सिद्धश्च
पगमात्” अप्रसिद्धसाध्यकानुमानस्य एकदेशेना मेवानुमततयाभ्युपगमो
क्तिः । कम्बुग्रीवादिसम्बन्धभावस्य वास्तवाभिधेयत्व व्यापकताविरहादवस्तु
भूताभिधेयत्वाभावस्यनुमित्या वगहनासम्भवात् प्रसिद्धपटत्वाभावस्य व्या-
प्यतया गृहीताभिधेयत्व प्रतियोगिकत्वभावत् व्यापकभाववेनेत्यादे र्यथाश्रुत
स्यासङ्गति र्नास्ति । व्यवदर्तन्त्रं विशिष्टप्रसिद्धावपि न विशिष्टर्धर-

प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयैव तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेरिति शिष्टस्य बाधयार्थत्वात् । सम्प्रतिपक्षस्तु साध्यभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्तव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठो सध्याभावस्य ध्रुवद्वेदन्याप्यौ- इत्येवमादि प्रत्येकमेव । विनाज-
कन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधि

प्रतिज्ञासम्भार इत्याह (प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयैवेति) तत्रैव भ्रमात्मक
स्य व्यवहारोपयोगि विशिष्टज्ञानस्य सम्भवात्, विशिष्टज्ञानं विनापि तच्च
द्विष्टेऽप्याशे तच्च द्विष्टेऽप्यावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतिज्ञानेन विशिष्टबोधक
वाच्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता सत्प्रतिपक्षदोषानभिधानात्स्वयन्तं
प्रदर्शयति (सत्प्रतिपक्षस्त्विति) सत्प्रतिपक्षहेतोर्दोषस्त्वित्यर्थः । तुकारेण
मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः ।

“ व्याप्यवान् ”- व्याप्यविशिष्टः । “ पक्षनिष्ठौ ”- अभियतया पक्षवि-
शिष्टौ । (एवमादिरिति) आदिपदार्थवैयर्थ्यासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यक
प्रकृतसाध्याभावादि पक्षकानुमिति जनकपरामर्श इत्ययं प्रकृतपक्षव्याप्य वि-
शिष्ट साध्यभावादि परिग्रहः, पक्षेताध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे सा-
ध्यानुमिति विरोधिनया तादृशबाधेतावच्छेदकस्यापि परामर्शस्यानुमिति विरोधि-
त्वेन तद्विषय विशिष्टत्वापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यत् । अत एव साध्यतदभा-
वयोरोधेयतया तत्पक्षव्याप्यवत्ता जनसंयतनदशाया पक्षे साध्य साध्याभावो-
वेति कोटिविशिष्टव्यक्त संशयरूपा नानुमिति । ‘प्रत्येक’ मेवेत्यनेन तावत्सु-
दायत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्व दोषविभाजकत्वासंभवेदर्शितः । नन्वेव प्रत्येकरूप
स्म व्याप्यत्वा विभाजकत्वाम्भवात्सर्वसाधारण किमेतद्दोषविभाजकमित्याका-
क्षया तादृशरूपमाह (विभाजकन्त्विति) सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्यबोद्धे-
योरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

च्छिन्न प्रकारकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्धतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदि-
का सती विशिष्टपक्ष विशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्धतानिरूपित प्रतिब-
न्धकतावच्छेदक निरुक्तपक्षसाध्य वैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयि-
त्वावच्छिन्नानुमिति जनकतावच्छेदिका सादृशविशिष्ट निरूपितविषयिता
तादृशत्व नित्यर्थः । तादृशी च बहुप्रभावाव्याप्यविशिष्ट हृदादि निरूपित
विषयितेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभाव व्याप्यविशिष्ट पक्षविषयि-
ताया रसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तादृदानुमिति जनकतावच्छे-
दक विषयिताया साध्याभावव्याप्यव्याप्य वत्पक्षादा वृत्तिव्याप्तिवत्तया स-
त्यन्तं सार्थकमिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयि-
ताकत्वरूप विरोधित्वान्तार्थस्येनायकविषयविशेषणत्वे विषयिताभागात्
द्विधा निवेशेन गौरमादुनायकताघटकविषयितायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदक वैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् ।
उक्तप्रकरताशालि ग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकता मात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्य
व्याप्य वत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बन साध्यवत्ता ग्रहरूप साध्याभावव्याप्य-
व्याप्याभावादिरत्नरूप विरंभिग्रह प्रतिबन्धकतया नोपदर्शित सत्प्रतिपक्षो-
न्नायक व्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्धता निरू-
पित प्रतिबन्धकता निवेशः । तादृशप्रकारताशालि दोषविशेषमन्यज्ञान
माहार्थज्ञानञ्च प्रति साध्याभावव्याप्यवत्तत्वात्तथाऽप्रतिबन्धकतया सत्प्र-
तिपक्षस्यैवाऽसंग्रह इति ज्ञानत्वशुपेक्षानुमितित्वनिवेशः । हृदः काञ्चनमय-
बहिमान्काञ्चन यहूदे यद्विज्ञानित्यदौ संग्राहस्य बहुप्रभावाव्याप्य विशिष्ट-
हृदादे र्ज्ञानस्य प्रतिबध्धतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटक काञ्चन-
मयत्वादिविषयिताया अनिवेशात्तद्वदित पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टे साध्यता-
वच्छेदकादि विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नेक्तज्ञानप्रतिबध्धतावच्छेदक मित्य-
व्याप्ति स्स्यादिति स्वल्पमव्यवहारप मवच्छिन्नत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं

प्रतिबध्यताविशेषणम् । अतएवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्या युक्तायके विशिष्ट-
 पक्षग्रहत्वादि मात्रावच्छिन्नपरिण्यपि विशिष्ट पक्षसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानु-
 मितित्व व्यापकप्रतिबध्यताघटित विरोधिताशालिने काञ्चनमयत्वाभावा
 व्याप्यवैशिष्ट्य हृदादौ सत्यन्तदृष्टस्य निरुक्तपक्षगाध्य वैशिष्ट्यग्रह प्रतिबन्ध-
 कतायदनुमितिजनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपतादृश विरोधयुक्तायकत्व-
 स्मच्च सत्त्वेनातिव्याप्तिरस्या दित्युत्तरे अविरोध्यन्त विशेषणम् । एतच्च “स
 गृह्यतः” इत्यदिना स्वयमेव वक्ष्यते । उक्ततया प्रविष्टविशिष्टविषये
 अविरोधित्व विशेषण यथाश्रुत शब्दलभ्यम्, तदर्थं तादृशप्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकविषयताकान्यत्वम् । तन्निवेशे अधिकविषयितानियेशा द्वैरवम्,
 काञ्चनमय हृदो बहिमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावबद्ध्य विरूपाश्रयासि-
 द्ध्यादे भेदस्य सप्रतिपक्षोभय बह्वयभाव विशिष्ट हृदादिरूपबाधे असत्त्वेना
 व्याप्तिश्चेत्युक्तयकताघटक बाधविषयिवाया विशिष्टपक्षादिग्रह प्रतिबन्धकता
 नवच्छेदकत्व निवेश । उक्तस्थले बाधग्रहस्याप्यनुमिति रूपविशिष्ट पक्षा-
 दिग्रह विरोधितयाऽव्याप्तिरदवश्यकमिति विशिष्ट पक्षग्रहत्व व्यापकत्वनि-
 वेश । विशिष्टपक्षग्रहत्व पर्याप्तवच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यताया निवेशे
 काञ्चनमय रजतस्य हृदो बहिमानित्यादा आश्रयासिद्धयुक्तायके काञ्चनमय-
 त्वाभाव व्याप्यबद्ध्यदयतिव्याप्ति, रजतमयत्वघटित पक्षतावच्छेदक वि-
 शिष्टविषयक ग्रहत्वस्य तत्प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्, अतस्तदुपेक्ष्य ताद-
 शग्रहत्वव्यापकताय, स्तत्र निवेश । अतएव हृदो बहिमानित्यदौ हृदत्वादि
 पक्षतावच्छेदकविशिष्ट विषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबद्धतानव-
 च्छेदकत्वेपि नाप्राप्तिरिति । नच तादृशग्रहत्वव्यापक प्रतिबध्यतानिवेशेपि
 कस्या अपि विरोधिज्ञान प्रतिबध्यता वा हृद इत्यादि निर्धर्मितावच्छेदकक
 ज्ञानसाधारण तादृश ग्रहत्व व्यापकत्वसम्भवा सत्त्वाविषयप्रतिबध्यता

प्रसिद्धिः, विशिष्टविषयकानुमितित्व व्यापकता निवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितवच्छेदकक ज्ञानव्यावृत्तत्वेपि हृदो बहिमान् हृदो घटवानित्यादि नानाधर्मप्रकारकानुमितित्वेव हृदस्त्वादिविशिष्ट विषयकानुमितित्व सत्त्वा तादृशसकलानुमितीनां कस्यचिदपि ज्ञानस्य प्रतिबध्यतासम्भवेन तादृशानुमितित्व व्यापकप्रतिबध्यता न प्रसिद्धयतीति वाच्यम् ; कामिनीजिज्ञासादि प्रतिबध्यताया एव तत्राविधानुमितित्वन्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

यस्तु तस्तु विरोधिताघटक प्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादि विशिष्टविषयकानुमितित्वान्यापकतानिवेशः साऽप्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन कामिनीत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वत्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वान्याप्यत्वेपि नक्षतिः ।

अथ — उन्नेये विशिष्टपक्षमहाविरोधित्व निवेशेपि बहुचभाव व्याप्यव्याप्याभाववद्बहो बहिमानित्यत्र बहुचभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदे आश्रयासिद्धयत्नकेतिव्याप्तिः दुर्वरैश्च, तस्य बहुचभाव व्याप्यविशिष्टहृदात्मक सत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षमहाविरोधिनि उन्नयकत्वात्, आश्रयासिद्धित्वेनानुमिति विरोधितया सत्यन्तदक्लाकान्तत्वाच्च ।

नचो ध्यायक एवा विरोध्यन्तविशेषणं निवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षमहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति बहिमान् हृदो बहुचभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र बहुचभाव व्याप्यव्याप्यविशिष्ट हृदात्मकत्वात् अनुमिति विरोधिवह्यभाव व्याप्यविशिष्टहृदरूपाश्रया सिद्धयत्नयकेतिव्याप्तिः, तस्य बह्विशिष्टहृदात्मक विशिष्टपक्षमहाविरोधित्यादिवि चेतः- उन्नेये उन्नयकेन विरोध्यन्तस्य विशेषणतोऽप्यमेवातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् । अथवा- उन्नेय विशेषणमेवाऽविरोध्यन्तम्, मदमार्वाच्छिन्नप्रतिबध्यता प्रतिनं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः तदमार्वाच्छिन्नप्रति-

प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोच्चारकत्वम् । तदुच्चारकत्वञ्च नाह
अविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभाव

व्यपतावः । विरोधिताया उन्नेय विशेषगत्या विवक्षितत्वात्पूर्वोक्तस्थले च
बहिर्भाष्यव्याप्यव्याप्यविशिष्टद्वन्द्वकाश्रयासिद्धे विशिष्टपक्षग्रहणाच्छ
विरोधित्वेन सत्यन्तद्व्याकन्ताया स्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिनस्तत्प्रतिपक्षायै
सोच्चारकत्वेन नातिव्याप्तिः । उन्नेयवाक्यस्य उच्चारकसत्प्रतिपक्षस्य च विशि
ष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धनानिरूपितप्रतिबन्धक
तावच्छेदकविषयिताकर्म्येन सत्प्रतिपक्षे संक्षणसमन्वय इति । उन्नेये विरो
ध्यन्तं विशेषणं बहिर्भाष्याभावादिसाध्यते बहिर्भाष्यवत्पक्षात्मकवाक्यस्य
विशिष्टपक्षद्विग्रहाविरोधिविनिर्मुक्तपक्षोच्चारकस्य वारकमिति बध्धने । तत्र यथा
श्रुतं विरोधुन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टविषयिताका
नुमिति प्रयोजकत्वम्, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताया स्वरूपक
विषयनिरूपितविषयत्वेन निवेशनं शिरे वेष्टनेन नैसर्गिकस्पर्शनमनुकरोतीति
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमिति प्रयोजकत्वनिवेशितम् ।
उक्तस्थले बहिर्भाष्यवत्पक्षवत्तद्रूपवाक्यस्य बहिर्भाष्यवत्तद्रूपस्य समूहालम्बनरूप
बहिर्भाष्यवत्पक्षवत्तद्रूपविरोधिविषयकानुमिति प्रयोजकतयातिप्रसङ्गस्यादिति
विरोधिविषयित्वावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् ।

अनुमितिजनकत्वरूपोच्चारकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकताव
च्छेदकविषयिताकत्वरूपमनुमिति प्रयोजकत्वमेवात्र तदित्याह (तदुच्चारक
त्वञ्चेति) (यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति) तृतीयार्थेऽनतिरिक्तवृत्तिरूप
मवच्छेदकत्वम्, तन्निवेशाद्बहिर्भाष्यवत्पक्षवत्तद्रूपोक्तस्थलीयवाक्ये सत्प्रतिपक्ष
विषयकसमूहालम्बनविषये नतिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व
निवेशाभावेन सत्प्रतिपक्षकद्वये केवलपक्षादौ च नातिप्रसङ्गः (तच्चेति) तादृश

व्याप्यवत्पक्षादिकम् । असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य सत्प्रतिपक्षविधया
दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहि परा-
मर्शो प्राक्षः । अत्रच सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाश्रया-

विशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन
विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं यास्यति (असाधारणेति) (सत्प्रतिपक्षवि-
धयेति) अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभाव व्याप्यवत्ताज्ञानविषय विधमे-
यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं मताधारण्यम्, साध्यासामानाधिकरण्यं
विरोध इति मतेऽनुमित्यविरोधिनि तत्र मोक्तलक्षणासिन्धासिरित्यतः “पक्ष”
इत्युक्तम् । “ प्रतियोगित्वादी ” त्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच
प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदक विशिष्टव्यापकाभाव
प्रतियोगित्व विशिष्ट प्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यानवगाहिपरा
मर्शनिष्ठानुमिति जनकतावच्छेदक विषयिताकत्वरूपमुन्नायकत्वं विवक्षणीय-
मित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्न्यतिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रति-
पक्षसंग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदक निवेशः । रूपान्तरावच्छिन्न प्रकृतसा-
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र
प्रकृतसाध्यतावच्छेदक घटकत्वं तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदक
विशिष्टसाध्याभाव व्याप्यवत्पक्षात्मक प्रतिपक्षसंग्रहाय प्रकृतसाध्यताव-
च्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्व विशिष्टप्रकृतसा-
धनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशे स्तत्र सत्प्र-
तिपक्षस्य तद्वृक्षपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य संग्रहाय
प्रकृतपक्षमावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृत
हेतुमत्पक्षस्यापि लक्ष्यते, पगमान्न तत्रातिव्याप्तिः । तस्य साधारण्यमात्रात्म-
कत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणन्देयम् । तत्सङ्ग्राहकमपि आदिप-
दम् । (सत्प्रतिपक्षोन्नायकयेति) साध्याभादव्याप्य व्याप्यवत्पक्षादे र्वि-

तन्त्रम, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ।

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थ ॥

सिद्ध्यानुयायस्य, - विरोधन्तेन बहिर्व्याप्याभावे साध्ये बहिर्व्याप्यवत्प-
क्षात्मकस्य चापस्य व्युदास । सङ्गृह्यते चानेन काश्चनगयबहिमानित्यादा ब
ह्वत्वाभावस्याप्य हृदत्वादिमान् पक्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथ सिद्धान्त
पक्षात्पक्षवादि प्रयोगमिच्छन्ति । अयं हेतुस्तथाप्यव्यभिचारवानित्यादिवदय
पक्षस्याध्याभावात्पक्षान्वयानित्यादिरुक्त्यावन पुनरुचित प्रतिभाति ।

॥ इति टीपितौ सत्प्रतिपक्षग्रन्थ ॥

रहितयानाभासरूपस्येत्यर्थ (आश्रयासिद्ध्यानुयायकस्येति) आश्रया
सिद्धयन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाद्यभ व व्यप्यवत्पक्षादेरित्यर्थ । आश्रयासि
द्ध्यादीत्यादिपक्षात्माध्यामसिद्ध्यादिपरिमह । बह्वत्वादिसाध्यकत्वाभ्या
किञ्चिदनुक्त्यायकनया उक्तये विरोधन्तनिषेधणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति
चापविशेषे तद्व्यापृतिं दर्शयति (विरोधन्तेनेति) बहिर्व्याप्यवत्पक्ष त्व
स्येत्यनेन बहिर्व्याप्यकोट्यायकत्वं सन्निहन् । अविरोधन्त सार्थक्याय प्रति
व्यवस्थायां स्वरूपसम्यग्धरूप पक्षसाध्यवदिष्ट्यापगादित्यावच्छिन्नत्वनिवेष्टा
सम्भव दर्शयति (सङ्गृह्यते इति) ' एनेन ' - लक्षणेन । प्रतिपक्षस्थापना
त्मक न्यायप्रयोगानाच्चित्य दर्शयित्वा स्तस्यैव साम्प्रद विष्णुतामाह (सत्प्रति
पक्षेति) (यथासिद्धान्तमिति) नैसर्गिकं हि प्रतिवादिनामित्यादि ।
म्यस्त्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थ । (पक्षावयवादीति) हृदो न बहिमान् हृदत्वा
दित्यदिरूपेत्यर्थ । आदिना गीमासक सागतमिद्ध पञ्चवद्वयवयव याय
परिमह (इच्छन्तीति) साम्प्रदायिका इति शेष (उचित प्रतिभा
ताति) वादिना न्याये प्रयुक्ते हेतुशेषमन्यथाभ्यक्षतत्वात्प्रथमतस्तदनु
ग्रह्य विपरीतप्रतिशब्दिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भव ।

इति श्री गदाधरोपाध्याय गदाग्रभट्टाचार्य विरचित

॥ सत्प्रतिपक्षग्रन्थः ॥